

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งให้ความสนใจต่อการศึกษา การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของกลุ่มอนุรักษ์ป่าเวียงดงในการจัดการทรัพยากรชุมชน เป็นการศึกษาถึงการบริหารจัดการภายในกลุ่มและศึกษากระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรในชุมชน ซึ่งการศึกษาค้นคว้าได้ ทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นกรอบในการกำหนดประเด็นการศึกษา และพัฒนาเครื่องมือเก็บข้อมูล นอกจากนี้การทบทวนทฤษฎียังเป็นประโยชน์ในขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิด ทฤษฎี และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้เป็นแนวทางในการศึกษา

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการสิ่งแวดล้อม
- 2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรชุมชน
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน
- 2.4 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2.5 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้
- 2.6 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน
- 2.7 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้
- 2.8 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.9 กรอบแนวคิดในการศึกษา

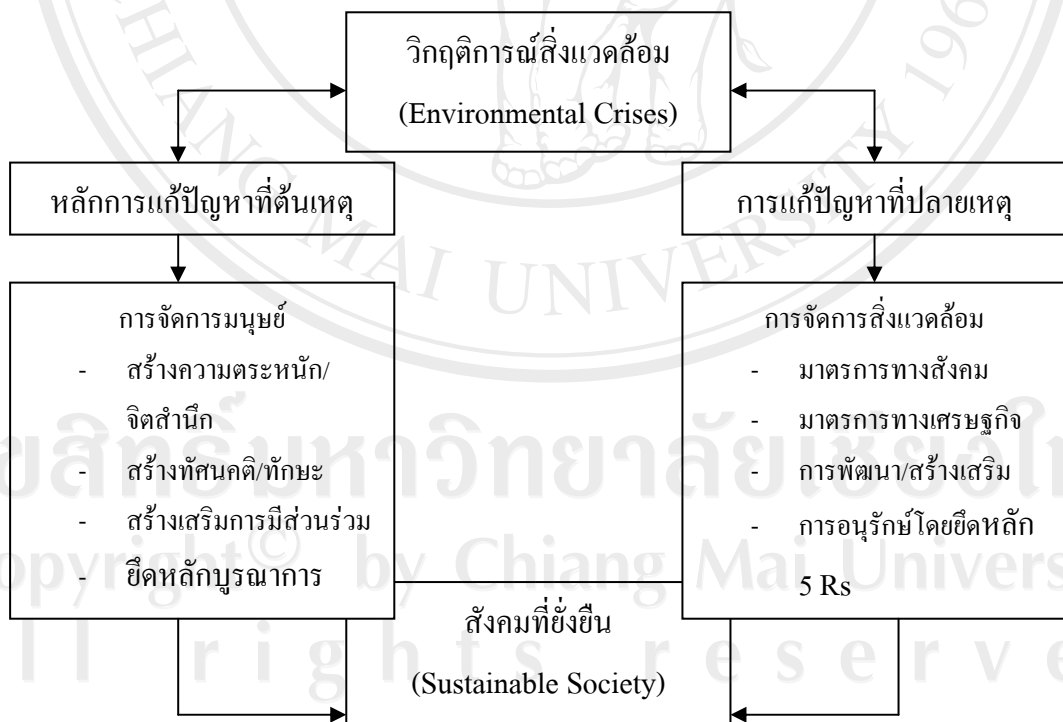
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการสิ่งแวดล้อม

มณีส สุวรรณ (2549) เสนอหลักในการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมเพื่อสังคมที่ยั่งยืนว่ามี หลักการที่สำคัญ 2 หลักการที่สามารถนำไปใช้ให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติเพื่อให้แต่ละสังคมมีสภาพ เป็นสังคมที่ยั่งยืนได้ หลักการแรก คือ หลักการแก้ปัญหาที่ต้นเหตุ ซึ่งบางครั้งก็เรียกว่า วิธีการ

ป้องกัน (Preventive Approach) สำหรับกรณีของหลักการที่สอง คือ หลักการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุ ซึ่งในบางครั้งก็เรียกว่า วิธีการรักษา (End-of-the-pipe or Clean-up Approach)

พิจารณาด้วยวิธีการปฏิบัติแล้ว หลักการแรกค่อนข้างมีประสิทธิภาพในการจัดการให้บังเกิดผลได้มากกว่าเมื่อเทียบกับหลักการหลัง เป็นความจริงที่ว่า การป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาใด ๆ เลยย่อมดีกว่าปล่อยให้เกิดปัญหาแล้วจึงค้นหาวิธีที่จะแก้ไข กรณีของสิ่งแวดล้อม ถ้าสามารถป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาได้ ย่อมหมายถึง สภาพสังคมมนุษย์และสภาพสิ่งแวดล้อมเองจะปลอดจากผลกระทบจึงไม่จำเป็นต้องเสียเวลาและค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษา ตรงกันข้ามเมื่อปัญหาสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นแล้ว คงไม่มีวิธีการอื่นนอกจากการรักษา นอกเหนือจากผลกระทบที่อาจมีต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมแล้ว ในสภาพการณ์เช่นนี้ จำเป็นต้องเสียเวลาและค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษา ซึ่งก็ไม่แน่ว่าจะสามารถบรรเทาหรือแก้ปัญหาล้างสิ่งแวดล้อมได้ทั้งหมดหรือไม่

จากหลักการในการแก้ไขวิกฤติการณ์สิ่งแวดล้อมทั้ง 2 หลักการ หากพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไปอีกจะทำให้พบว่า การจัดการปัญหาที่ต้นเหตุจำเป็นต้องเน้นที่การจัดการมนุษย์ในฐานะที่เป็นตัวการสำคัญที่สุดก่อให้เกิดวิกฤติ กรณีของการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุจะมุ่งเน้นการจัดการสิ่งแวดล้อมเป็นสำคัญ

จากหลักการดังกล่าว การแก้ปัญหาที่ต้นเหตุเน้นการจัดการที่ตัวมนุษย์ แนวคิดนี้เชื่อและแน่ใจว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมและปัญหาทั้งหมดที่เกิดขึ้นล้วนแล้วแต่มีมนุษย์เป็นผู้ก่อ ดังนั้นการขจัด

ปัญหาให้หมดสิ้นไปต้องจัดการที่ผู้ก่อ การจัดการที่มนุษย์สามารถทำได้ในหลายลักษณะที่จะทำให้สถานะแวดล้อมที่ดีขึ้น ดังนี้

การสร้างความตระหนักด้านสิ่งแวดล้อม ความตระหนัก หมายถึง ความรู้ความเข้าใจอย่างซาบซึ้งในเรื่องหรือประเด็นที่สนใจ ธรรมชาติของการเรียนรู้และจิตวิทยาของมนุษย์คือ การจะกระทำกิจกรรมใด ๆ ให้ประสบผลสำเร็จได้ดี ผู้กระทำต้องมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องที่จะกระทำอย่างถ่องแท้ก่อน ทำนองเดียวกันการที่จะจัดการที่มนุษย์เพื่อให้มนุษย์จัดการกับสิ่งแวดล้อม มนุษย์เองจึงต้องมีความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในเรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นพื้นฐาน การสร้างความตระหนักให้กับมนุษย์เปรียบเสมือนการสร้างให้คนมีปัญหา

การสร้างจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม ความตระหนักและจิตสำนึกเป็นสิ่งคู่กัน แยกกันไม่ออก หากต้องการกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งให้ประสบผลสำเร็จ การจัดการมนุษย์เพื่อให้ไปจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมอีกต่อหนึ่ง ไม่อาจทำให้สำเร็จได้ด้วยการสร้างปัญญาให้กับคนเพียงอย่างเดียว จิตสำนึกซึ่งหมายถึงความรู้ที่รับพิศชอบ หรือความมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องมีประกอบควบคู่ไปด้วยในตัวมนุษย์ การจัดการมนุษย์ให้มีคุณภาพต้องสร้างทั้งปัญญาและสติ

การมีส่วนร่วมของประชาชน การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกฝ่าย ทั้งนี้ด้วยหลักการและแนวคิดที่ว่าทุกคนได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ทุกคนจึงต้องมีส่วนร่วมในการกระทำใด ๆ ก็ตามที่จะทำให้สภาพแวดล้อมดีขึ้น การมีส่วนร่วมต้องครอบคลุมถึงการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง คือมีมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของกิจกรรม เช่น เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนของการระดมความคิดเห็น ค้นหาปัญหา กำหนดแผนงาน โครงการ และวัตถุประสงค์ ร่วมดำเนินการและบริหาร โครงการ และสุดท้ายคือ ร่วมในการติดตามตรวจสอบ และประเมิน โครงการ ประชาชนในฐานะที่เขามีส่วนได้ส่วนเสียกับกิจกรรมหรือโครงการย่อมมีความรัก ความหวงแหน และความผูกพันในทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การได้มีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการเท่ากับเป็นการดูแลรักษาผลประโยชน์ของตนเอง จึงมีความเชื่อมั่นในประสิทธิภาพของความร่วมมือในระดับสูง

การบูรณาการความรู้จากหลากหลายสาขาวิชา สิ่งแวดล้อมมีส่วนเกี่ยวข้องกับทุกคน การใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมที่ดี และการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ดี จึงจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงจากบุคคลหลาย ๆ ฝ่าย เพื่อให้การแก้ปัญหาคอบคลุมในทุกด้าน

โรจนัจฉริย์ ด่านสวัสดิ์ (2541) ได้เสนอหลักการพื้นฐานในการวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไว้ว่า ควรจะมีความเข้าใจและตระหนักในความสำคัญของหลักการพื้นฐานต่อไปนี้

1. หลักการทางนิเวศวิทยา ประเด็นสำคัญของหลักการนี้คือ การให้ความสำคัญกับระบบนิเวศซึ่งเป็นระบบค้ำจุนสิ่งมีชีวิต มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบนิเวศไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้ การวางแผนการจัดการจะต้องพิจารณาปัจจัยต่าง ๆ พร้อม ๆ กันอย่างเป็นระบบ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเทคโนโลยีการสื่อสาร การพิจารณาแบบเป็นองค์รวม อย่างเป็นระบบจะช่วยให้เข้าใจ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ทั้งที่ผ่านมาและจะเกิดขึ้น ทั้งในส่วนของศักยภาพและข้อจำกัดด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่จะส่งผลกระทบต่อการดำเนินกิจกรรมของมนุษย์ และในส่วนของผลกระทบจากการดำเนินกิจกรรมของมนุษย์ ต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2. หลักการพัฒนาที่ยั่งยืน ปัจจุบันหลักการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในระดับสากล หลักการนี้เกิดขึ้นจากความตระหนักในความสำคัญของระบบนิเวศหรือหลักการทางนิเวศวิทยาควบคู่ไปกับการยอมรับความสำคัญของการพัฒนา หรืออีกนัยหนึ่งเกิดขึ้นจากความตระหนักในขีดจำกัดในการรองรับการพัฒนาของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมประเภทต่างๆ ภายใต้หลักการนี้ การพัฒนาหรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นในระยะต่อไปจึงต้องคำนึงถึงความสมดุลระหว่างความจำเป็นและความต้องการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง และขีดจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังกล่าวแล้ว

3. หลักความสัมพันธ์เชิงระบบ หลักการนี้พัฒนาจากความเข้าใจในระบบนิเวศ ได้ขยายความเชื่อมโยง ครอบคลุมประเด็นกว้างขวางกว่าโดยทุกองค์ประกอบของการพัฒนา ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมถึงมนุษย์ซึ่งเป็นทั้งผู้ใช้ประโยชน์และผู้ได้รับผลกระทบ มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน หลักการนี้สนับสนุนแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนซึ่งยอมรับว่าการพัฒนาและการดูแลสิ่งแวดล้อมสามารถดำเนินการไปด้วยกัน ความสัมพันธ์เชิงระบบยังช่วยในการกำหนดและเลือกปัญหาที่เป็นเหตุและผลซึ่งกันและกัน และยังสามารถนำไปใช้ในการออกแบบ ระบบการวางแผนการจัดการทรัพยากรและธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ตลอดจนระบบการติดตาม ตรวจสอบ และประเมินผลการปฏิบัติการตามแผนงาน โครงการอีกด้วย

4. หลักการมีส่วนร่วมของประชาชน เกิดขึ้นจากความตระหนักในความสำคัญของประชาชนทุกกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มที่มีส่วนได้ส่วนเสียจากการพัฒนาเนื่องจากประชาชนเป็นทั้งผู้ได้ประโยชน์และผู้เสียประโยชน์และยังเป็นผู้ที่สามารถสนับสนุนหรือขัดขวางการพัฒนาตลอดจนเป็นทั้งผู้ทำลายและผู้ดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่สำคัญเพื่อให้การวางแผนและการปฏิบัติตามแผนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมีส่วนร่วมของประชาชนจะต้องเกิดขึ้นในทุกขั้นตอนของกระบวนการการวางแผน การวางแผนแบบมีส่วนร่วม จะช่วยเสริมสร้างความเข้าใจร่วมกัน

และความผูกพันจากหน่วยงานของรัฐและประชาชนกลุ่มต่างๆที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ยังช่วยสร้างแนวร่วมในการดำเนินงานซึ่งในที่สุดจะช่วยสนับสนุนให้การนำไปปฏิบัติบรรลุเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพได้

5. หลักการเลือกและจัดลำดับความสำคัญของปัญหา หลักการนี้เกิดขึ้นจากความตระหนักในข้อแตกต่างของความสัมพันธ์โดยตรงและโดยอ้อมระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ของปัญหาและการป้องกันแก้ไขปัญหา รวมถึงข้อจำกัดด้านทรัพยากรที่จะต้องใช้ ทำให้ไม่สามารถดำเนินการทุกอย่างไปพร้อม ๆ กันได้ แต่จะต้องมีการเน้นหรือเลือกเฉพาะบางปัญหาหรือกิจกรรมที่สำคัญกว่าหรือมีความจำเป็นเร่งด่วน การวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการจัดทำแผนงานและโครงการที่เกี่ยวข้อง จึงจำเป็นจะต้องมีการจัดลำดับความสำคัญ และจะต้องเลือกและให้ความสำคัญกับประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ซึ่งจะส่งผลกระทบโดยตรงต่อคนกิจกรรมทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ในพื้นที่

6. หลักความยืดหยุ่นและการจัดการอย่างเหมาะสม ยอมรับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการที่อาจจะเกิดขึ้นจากการประสานแนวความคิดใหม่ๆ รวมทั้งการติดตามตรวจสอบ ดูแลและประเมินผลอย่างละเอียดรอบคอบและต่อเนื่อง ตลอดจนการรับฟังข้อมูลตอบกลับ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ใหม่ๆ ที่จะเกิดขึ้นจากกระบวนการ ที่มีความยืดหยุ่นและสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ซึ่งไม่แน่นอน จะช่วยให้เกิดการพัฒนาหรือปรับปรุงวิธีการวางแผนการจัดการที่เหมาะสมยิ่งขึ้น

7. หลักความเสมอภาค มีความสำคัญต่อการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน การให้ความสำคัญกับหลักการนี้จริงจริงจะช่วยสร้างการยอมรับซึ่งกันและกัน และจะนำไปสู่การร่วมมือกันในรูปแบบต่าง ๆ ได้ หลักความเสมอภาคยังให้ความสำคัญกับปัจจัยต่าง ๆ ในการจัดทำแผน ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยด้านทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือเทคนิควิชาการ ในปัจจุบันยังจะต้องรวมถึงความเสมอภาคทางเพศ ความเท่าเทียมกันระหว่างภูมิภาคและท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกระจายอำนาจ และความยุติธรรมในการดำเนินการกับประเด็นปัญหาและกลุ่มเป้าหมายที่แตกต่างกัน

8. หลักการมองการณ์ไกลในอนาคต การวางแผนโดยทั่วไป โดยเฉพาะการวางแผนระยะยาว จะต้องมองการณ์ไกลไปในอนาคต นักวางแผนจะต้องมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลและค่อยๆ พยายามสร้างวิสัยทัศน์ร่วมซึ่งทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องเห็นชอบร่วมกันก่อนจะนำไปสู่การกำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์ และเป้าหมายเชิงปฏิบัติ ของแผนงานและโครงการที่จะลงสู่พื้นที่วางแผน รวมทั้งขั้นตอนและวิธีการดำเนินการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ และเป้าหมายเชิงปฏิบัติที่กำหนดไว้

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรชุมชน

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทรัพยากรกับชุมชน

นิวัติ เรืองพานิช (2536) กล่าวว่า ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นอู่ข้าว อู่น้ำ แต่ถ้าประชาชนยังใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่ประหยัดและขาดหลักการอนุรักษ์แล้ว อนาคตของประเทศก็ตกอยู่ในฐานะที่น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง การอนุรักษ์หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาดและประหยัด โดยใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุดและสูญเปล่าน้อยที่สุด รวมทั้งกระจายการใช้ประโยชน์ให้แก่มหาชนโดยทั่วถึงกันด้วย ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่า การอนุรักษ์ไม่ได้หมายถึง การเก็บรักษาทรัพยากรไว้เฉย ๆ แต่จะต้องทะนุบำรุงและนำทรัพยากรมาใช้ให้ถูกต้อง เหมาะสมตามกาลเทศะและพยายามให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุดด้วย

แต่ในความเป็นจริง เราไม่สามารถใช้ประโยชน์ทรัพยากรชนิดใดชนิดหนึ่ง โดยไม่ให้เกิดผลกระทบต่อทรัพยากรชนิดอื่น ๆ ได้ ดังนั้นจึงควรที่จะได้พิจารณาตัดสินใจว่าควรจะใช้ทรัพยากรแต่ละประเภทในสัดส่วนที่เหมาะสมอย่างไรจึงจะเกิดประโยชน์สูงสุดและเกิดผลกระทบต่อทรัพยากรอื่น ๆ น้อยที่สุด และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างหนึ่งบนความเสียหายของทรัพยากรอื่น ๆ เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำอย่างยิ่ง

ในการวางแผน การจัดการทรัพยากรอย่างชาญฉลาดนั้น จะต้องไม่แยกมนุษย์ออกจากสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมหรือจากสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ เพราะว่าวัฒนธรรมและสังคมได้พัฒนาตัวเองมาพร้อม ๆ กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของสังคมนั้น ๆ กล่าวโดยทั่วไป การอนุรักษ์ถือได้ว่าเป็นทางแห่งการดำเนินชีวิตเพราะมีส่วนเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและสังคม ไม่เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ทุกๆ อย่างร่วมกันซึ่งมีบทบาทต่อชีวิตมนุษย์เป็นอันมาก

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543) ให้ข้อสังเกตว่าถ้าสืบค้นย้อนกลับในประวัติศาสตร์ไทยจะพบว่า คนอาศัยอยู่ในป่ามาแต่โบราณ ในขณะที่เดียวกันป่าไม้ของไทยก็มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงมาก จนกระทั่งชีวิตผู้คนต้องพึ่งพาของป่าอยู่มาก ท่ามกลางกระแสการทำลายป่าอย่างกว้างขวางนั้น พื้นที่หลายแห่งในประเทศไทย ยังมีชุมชนที่หวงแหนและดูแลรักษาป่าของชุมชนมาอย่างต่อเนื่อง ในชุมชนชนบทโดยส่วนมากจะมีทักษะ และประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้สนองตอบต่อวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิต อีกทั้งยังมีความพยายามร่วมกันในการปกป้อง และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเอาไว้ให้ลูกหลานในอนาคตเป็นการแสดงให้เห็นว่า ชุมชนชนบทมีวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตและระบบการผลิตของชุมชน อีกทั้งยังมีความรู้ที่สามารถนำมาใช้ในการจัดการและสืบทอดความคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรให้ชนรุ่นหลังอีกด้วย ซึ่งแต่ละชุมชนจะมีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามแต่สภาพทางสังคม วัฒนธรรม

และความเชื่อ เป็นการพิสูจน์ว่ารัฐเพียงฝ่ายเดียวไม่เพียงพอที่จะอนุรักษ์ป่าให้ยั่งยืนและมีคุณภาพตลอดไป แต่จะต้องเป็นการเข้ามาดูแลร่วมกันระหว่างประชาชนกับหน่วยงานของรัฐการจัดการป่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุด จึงเป็นความพร้อมที่จะเรียนรู้ร่วมกันระหว่างรัฐและชาวบ้าน และยังได้ให้ข้อสังเกตชุมชนในเขตป่าหรือใกล้เขตป่า ที่ประสบความสำเร็จในการจัดการทรัพยากร ต้องมีเงื่อนไขดังต่อไปนี้

1. ต้องเป็นชุมชนที่ชาวบ้านทำการเกษตรขนาดเล็ก แม้ว่าผลผลิตเข้าสู่ตลาดจำนวนมาก แต่ก็ไม่ใช่การทำพืชไร่ขนาดใหญ่หรือเพาะปลูกพืชเดี่ยว ไม่มีปัญหาแรงงานในครอบครัว ถูกใช้ไปนอกไร่นาเป็นการถาวรหรือชั่วคราวก็ตาม แต่ในขณะที่เดียวกันมีการทำการเกษตรบนที่ดินอย่างสม่ำเสมอทุกฤดูกาลผลิต ไม่ได้ปล่อยที่ดินร้างไว้ การเกษตรจึงยังเป็นกิจกรรมและที่มาของรายได้ที่สำคัญของครอบครัว

2. การจัดการครัวเรือนที่ดี มีประสิทธิภาพ กล่าวคือสามารถอนุรักษ์ป่าไว้ได้ องค์กรเหล่านี้มีหลายรูปแบบ นับตั้งแต่องค์กรที่รวมตัวกันหลวม ๆ ไปจนถึงองค์กรที่มีข้อผูกมัดสมาชิกอย่างแน่นหนา ตลอดจนมีอำนาจในการออกกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรและลงโทษผู้ฝ่าฝืนได้

3. ชุมชนมีอิสระที่จะใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บของป่ามาบริโภคหรือแม้แต่ตัดไม้ในปริมาณจำกัดมาใช้ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นเจ้าของป่าที่แท้จริงไม่ใช่เป็นของรัฐซึ่งมักปล่อยให้นายทุนเข้ามาตัดทวงเอาทรัพยากรจากป่าไม่ได้ได้ง่ายอยู่เสมอในขณะที่เดียวกันก็กีดกันมิให้ชาวบ้านได้ใช้สอยป่านั้นในการประกอบอาชีพ

4. ชุมชนมักมีการเปลี่ยนแปลงอุดมการณ์ร่วมอยู่ด้วย มากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่กรณี อุดมการณ์ที่เปลี่ยนไปคือเปลี่ยนอุดมการณ์การพัฒนาที่รัฐยึดเหนี่ยวไว้ให้ได้แก่การเอารายได้เป็นตัวเงินและวัตถุประสงค์เป็นเครื่องวัดความสำเร็จก้าวหน้าของคน กลายมาเป็นยกความมั่นคงด้านต่าง ๆ ของครอบครัว ความสุข ความสัมพันธ์ที่ดีกับคนอื่น ๆ มาเป็นอุดมคติแทนเงินตราและวัตถุประสงค์ปรนเปรอต่าง ๆ

มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมีความสัมพันธ์ในเชิงกำหนดซึ่งกันและกัน กล่าวคือ มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อความอยู่รอดและเพื่อสนองความต้องการในด้านต่าง ๆ ของตนเอง ซึ่งบางครั้งพฤติกรรมการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติของมนุษย์เอง ส่งผลให้ธรรมชาติเกิดการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดแบบแผนพฤติกรรม ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ และเมื่อธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป จะส่งผลให้แบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์เอง วิทยาการในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในอดีตจะเน้นการศึกษาถึงทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม ต่อมาเริ่มเปลี่ยนแปลงแนวการศึกษาเป็นการศึกษาความเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมและ

พัฒนามาเป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อมเช่นในปัจจุบัน โดยมีนักทฤษฎีนักเศรษฐศาสตร์และสังคมวิทยาหลายท่านกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

Darwin (1975 อ้างในชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2530) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตตามหลักทฤษฎีวิวัฒนาการไว้ 2 หลักการ คือ หลักการปรับตัวเองให้เข้ากับระบบนิเวศโดยผู้ที่แข็งแรงที่สุดจึงจะสามารถอยู่รอดได้ และหลักความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม โดยเป็นการแข่งขันกันเพื่อครอบครองทรัพยากรซึ่งการต่อสู้หรือการแข่งขันนี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตเพื่อการอยู่รอดและอาจมีการปรับตัวเข้าหากัน ฟังพวาศัยกัน อาจจำแนกความสัมพันธ์ออกเป็น 2 ลักษณะ คือ เป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิตต่างชนิดกัน และเป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิต

Park (1959 อ้างใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534) ได้นำหลักการทางวิทยาศาสตร์ ชีวภาพหรือนิเวศวิทยาของพืชและสัตว์มาใช้ในการศึกษาพฤติกรรมปรับตัวของมนุษย์ต่อเงื่อนไขต่าง ๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น การจัดระเบียบของชุมชนมนุษย์ โดยแยกศึกษาเป็น 2 ระดับ คือ 1) ระดับทางชีวภาพ เป็นระดับที่เป็นผลมาจากการต่อสู้เพื่อการอยู่รอดบนพื้นฐานของการร่วมมือแบบแข่งขันอย่างไม่มีการวางแผนไว้ก่อน ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในมนุษย์และสัตว์ 2) ระดับทางสังคม เป็นระดับที่ประกอบด้วย การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กัน อันนำไปสู่การจัดระเบียบทางสังคมและเกิดขึ้นเฉพาะในมนุษย์เท่านั้น

Malthus (1965 อ้างในวรนนท์ กิตติอัมพานนท์, 2530) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากรว่า อาหารและเครื่องยังชีพจะมีความสัมพันธ์กับการเพิ่มขึ้นของประชากร กล่าวคือ สังคมใดมีอาหารและเครื่องยังชีพอุดมสมบูรณ์มาก สังคมนั้นจะมีอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรสูง สำหรับอัตราการเจริญเติบโตของประชากรจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมากกว่าความสามารถในการผลิตอาหาร การเพิ่มขึ้นของประชากรมีลักษณะคล้ายกับอนุกรมความก้าวหน้าทางเรขาคณิต คือ 2, 4, 8, 16, 32, 64, ... ในขณะที่การเพิ่มขึ้นของการผลิตอาหารมีลักษณะคล้ายอนุกรมความก้าวหน้าเลขคณิต คือ 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14... ดังนั้น โลกจะมีประชากรมากเกินไปและจะเกิดการขาดแคลนอาหารหรือทรัพยากร หากไม่มีการควบคุมจำนวนประชากร

2.2 การจัดการทรัพยากร

โกลด แพรททอง (2535) เสนอแนวคิดการจัดการทรัพยากรที่ชุมชนมีส่วนร่วมบนพื้นฐานแนวคิดที่สำคัญโดยสรุปคือ

1. แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมชุมชนกับสังคมทรัพยากรในระบบนิเวศที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์เชื่อมโยงต่อกัน

2. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบท โดย องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agricultural Organization) FAO (1978) ได้เสนอให้นำความรู้ด้านการป่าไม้ไปใช้ในการพัฒนาชนบทโดยให้ชุมชนใกล้เคียงป่าได้พึ่งพาผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ จากทรัพยากรป่าไม้ เช่น ยารักษาโรค อาหาร ไม้ใช้สอย แหล่งน้ำเพื่อการครองชีพในภาวะพอเพียง

3. แนวคิดเกี่ยวกับการกระจายอำนาจ ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ โดยให้ชุมชนเป็นผู้จัดการดูแลรักษา และให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย

2.3 แนวคิดสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (2536) กล่าวว่า การเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้ระหว่างรัฐกับประชาชนนั้นมีความแตกต่างกัน ประชาชนมีความสัมพันธ์กับป่าไม้ในเชิงเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม เป็นหลักในลักษณะที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติเรียกว่าลักษณะนิเวศนิยม ส่วนรัฐนั้นมีความสัมพันธ์กับป่าในด้านเศรษฐกิจเป็นลักษณะการเข้าถึงป่าแบบเทคนิคนิยม ซึ่งเป็นการจัดการในลักษณะแทรกแซงต่อธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรประชาชน และรัฐจึงมีความแตกต่างกันและนำไปสู่ภาวะที่เรียกว่าความขัดแย้งด้านทรัพยากร การแก้ไขข้อขัดแย้งโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนจึงเป็นทางออกซึ่งมีหลักสำคัญคือ

1. เป็นการจัดการเพื่อรักษาระบบนิเวศของชุมชน
2. เพื่อตอบสนองต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชน
3. เพื่อดำรงรักษาไว้ซึ่งความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์
4. เพื่อส่งเสริมให้ชุมชนมีสิทธิในการดูแล รักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

2.4 แนวคิดการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม

การจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรมเป็นการจัดการในเชิงจิตสำนึก เพราะมีฐานติดอยู่ที่การบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม มองสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่ไม่แยกส่วนออกจากระบบสังคมของชุมชน พยายามทำความเข้าใจถึงสภาพเป็นจริงในการอยู่ร่วมกันของระบบทั้งสอง ซึ่งถือว่าปฏิบัติสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อนภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันโดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่นทำหน้าที่เสมือนกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ทรัพยากรธรรมชาติมิใช่เป็นเพียงสิ่งตอบสนองความต้องการและการแสวงหา

ประโยชน์เท่านั้น แต่มีความสำคัญในเชิงจิตสำนึกทางวัฒนธรรมชุมชนเพราะเป็นรากฐานของการดำรงชีวิตทั้งของมนุษย์และระบบนิเวศ โดยมีหลักคิดที่สำคัญ 2 ด้าน คือ

1. ด้านนิเวศวิทยามนุษย์ ซึ่งเน้นการศึกษาองค์การทางสังคม จิตสำนึกและวัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนในการจัดการการเกษตร ดิน น้ำ และป่าไม้ ในแง่ที่เป็นรากฐานของการยังชีพและเป็นทรัพยากรร่วม โดยพยายามแสดงให้เห็นถึงยุทธวิธีในการปรับตัวของชุมชน ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศท้องถิ่น ทั้งที่แสดงออกผ่านการปรับตัวของพฤติกรรมและกฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน ตลอดจนการสร้างจิตสำนึกใหม่เพื่อช่วยให้ชุมชนนั้น ๆ สามารถดำรงชีพอยู่ร่วมกับทรัพยากรได้อย่างยั่งยืน

2. ด้านนิเวศการเกษตร ซึ่งพยายามวิเคราะห์แนวทางในการปรับตัวของวัฒนธรรมในการผลิตที่มีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนระบบนิเวศเพื่อการผลิตอาหารและการเกษตรอื่น ๆ เมื่อต้องรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ เพื่อเลือกคุณสมบัติของระบบด้านต่าง ๆ คือ ด้านปริมาณของผลผลิต ด้านความมั่นคงของระบบ ด้านความยั่งยืนของระบบ และด้านเสมอภาคภายในระบบให้เหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของระบบนิเวศการเกษตรให้มากที่สุด (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2543)

การดำรงชีวิตของมนุษย์ให้อยู่รอดมาได้จนกระทั่งปัจจุบัน ล้วนมีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับระบบนิเวศ สภาพแวดล้อมที่มนุษย์ดำรงอยู่อย่างแยกออกจากกันไม่ได้ ป่าในฐานะที่เป็นแหล่งอาหารเพื่อการดำรงชีพ ตลอดถึงเป็นแหล่งที่พักอาศัยของมนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญ ดังนั้นทั้งสองสิ่งจึงเป็นภาพสะท้อนซึ่งกันและกันถ้า ป่าในชุมชนมีสภาพที่ดี อุดมสมบูรณ์ นั่นก็หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมยังดี มีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอย่างสมดุล แต่ถ้าสภาพป่ามีความเสื่อมโทรม ถูกทำลาย ไม่ว่าจะป็นดิน น้ำ ป่า แน่นอนว่าจะต้องเกิดความเสื่อมโทรมในใจคนขึ้นก่อนอย่างแน่นอน จะเป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติกำลังจะถึงจุดสิ้นสุด ดังนั้นการที่คนในชุมชนลุกขึ้นมาเอาใจใส่กับธรรมชาติของตนเอง กลับมาอนุรักษ์ จัดการให้เกิดความสมดุลในการใช้ทรัพยากรจึงเป็นภาวะที่จะสร้าง และ สานความสัมพันธ์เดิมเมื่อครั้งอดีต การอนุรักษ์ไม่ได้หมายถึงการเก็บเอาไว้บนหิ้งโดยไม่ใช้ประโยชน์ แต่เป็นการจัดการ เพื่อให้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน การจัดการที่มีประสิทธิภาพเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืนนั้น จะต้องใช้องค์ประกอบหลายอย่าง เช่น สิทธิอำนาจในการจัดการทรัพยากรตนเอง องค์ความรู้ที่นำมาใช้ ระดับจิตสำนึกของคนในชุมชนหรือการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ตลอดถึงโลกทัศน์ วิธีคิดของคนภายในชุมชนเอง ล้วนมีความสำคัญการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

การจัดการและการอนุรักษ์ทรัพยากรในชุมชนของกลุ่มอนุรักษ์เวียงดิ่ง เป็นการจัดการภายใต้วัฒนธรรมประเพณี องค์ความรู้ท้องถิ่นที่อิงกับศาสนธรรมเป็นหลัก เป็นการมองว่าธรรมชาติเป็นเพื่อน เป็นที่พึ่งของมนุษย์ได้อย่างแท้จริง วิธีคิดอย่างนี้ทำให้มีผลต่อพฤติกรรมของ

มนุษย์ในการไม่เอาัดเอาเปรียบธรรมชาติ และใช้ทรัพยากรอย่างเคารพ นอกจากองค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนแล้วยังต้องอาศัยความรู้จากภายนอกชุมชนเพื่อปรับประยุกต์ให้เกิดความเหมาะสมกับกระแสการเปลี่ยนแปลงภายนอก

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน

การที่มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันเกิดเป็นจารีตประเพณีระบบกฎเกณฑ์ และพิธีการต่างๆ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติของสมาชิกของชุมชนทั้งปัจจุบันและรุ่นต่อไปถือปฏิบัติ และสั่งสมเกิดเป็นภูมิปัญญาหรือวัฒนธรรมของกลุ่มซึ่งได้มีคนให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้หลายแบบ เช่น

อมรา พงศาพิชญ์ (2534, หน้า 1) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมคือ สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น กำหนดขึ้น มิใช่สิ่งที่ทำตามสัญชาตญาณ อาจเป็นการประดิษฐ์วัตถุสิ่งของขึ้นใช้ หรืออาจเป็นการกำหนดพฤติกรรม หรือ ความคิด ตลอดจนวิธีการหรือระบบการทำงาน

วัฒนธรรมเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ในสังคมเดียวกันทำความตกลงกันว่าจะยึดระบบไหนดี พฤติกรรมใดบ้างที่จะถือเป็นพฤติกรรมที่ควรปฏิบัติและมีความหมายอย่างไร แนวความคิดใดจึงเหมาะสม ข้อตกลงเหล่านี้คือการกำหนดความหมายให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคม เพื่อว่าสมาชิกของสังคมจะได้เข้าใจตรงกันและยึดระบบเดียวกัน หรืออีกนัยหนึ่งเราอาจเรียกกระบวนการที่สมาชิกในสังคมได้ตกลงกันแล้วว่า ระบบสัญลักษณ์ วัฒนธรรมก็คือระบบสัญลักษณ์ในสังคม มนุษย์ที่มนุษย์สร้างขึ้นเมื่อสร้างขึ้นแล้วจึงสอนให้รุ่นหลัง ๆ ได้เรียนรู้และนำไปปฏิบัติ วัฒนธรรมจึงต้องมีการเรียนรู้และมีการถ่ายทอด เมื่อมนุษย์เรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม มนุษย์ก็เรียกว่าอะไรคือ ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมและส่วนใหญ่จะรู้ว่า อะไรควรทำและอะไรไม่ควรทำ ฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด

วัฒนธรรมในสังคมอาจแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ วัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ และจับต้องได้ เป็นต้นว่า ภาษาพูด ระบบความเชื่อ โลกทัศน์ กิริยา มารยาท ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมทางด้านวัตถุ เป็นต้นว่า อาคาร บ้านเรือน วัด และศิลปกรรม ประติมากรรม ต่าง ๆ ตลอดจนสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ใช้เป็นประจำทุกวัน

กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 80) ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า หมายถึง วิถีทาง และแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้ปฏิบัติสั่งสมกันมา รวมทั้งความคิดต่าง ๆ ที่ตนได้กระทำ สร้างสม ถ่ายทอด และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งที่จะได้ในรูปของ

ความรู้ การปฏิบัติ ความเชื่อ ตลอดจนวัตถุดิบของที่เกิดจากการคิด ประดิษฐ์ และการกระทำของมนุษย์ที่ครอบคลุมถึงวิถีชีวิต การทำมาหากิน และระบบเศรษฐกิจ โดยได้จำแนกวิธีการทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนออกเป็น 3 แบบใหญ่ คือ

1. การนำเอาวัฒนธรรมดั้งเดิมในด้านรูปแบบและเนื้อหามาใช้ในงานพัฒนาโดยมีเป้าหมายหลักอยู่ที่ผลสำเร็จของงานพัฒนา
2. การถือเอาวัฒนธรรมเป็นเป้าหมายในตัวเอง เป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนา
3. แนวทางการพัฒนาที่มีมิติของวัฒนธรรมสอดแทรกเป็นยาค่าในเนื้อหาของทุกอย่าง โดยเฉพาะส่วนของคุณค่าวัฒนธรรม

การทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใด ควรจะหมายถึงการเคารพและเชื่อมั่นในศักยภาพ พลังสร้างสรรค์ ของชุมชน อันมีคุณค่าที่ดำรงเป็นพื้นฐานและในการศึกษาถึงแนววัฒนธรรมชุมชนในงานพัฒนาควรพิจารณาในเนื้อหาและรูปแบบ 2 ประเภท คือ

1. ทักษะแบบการนำเอาวัฒนธรรมชุมชนเป็นเครื่องมือ โดยมองว่างานพัฒนาจะสามารถนำเอาวัฒนธรรมมาใช้ในลักษณะโครงการพัฒนาโดยเป็นเครื่องมือหรือวิธีการทำงานที่ตอบสนองกับผลประโยชน์และความต้องการของประชาชนและการทำงานพัฒนาให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตระบบคิด โลกทัศน์ ซึ่งรวมถึงวัฒนธรรมของประชาชน
2. ทักษะแบบโครงสร้าง ต้องมีความผูกพันอยู่กับโครงสร้างของสังคม วัฒนธรรมการผลิต กระบวนการผลิต และผลิตซ้ำ โดยการผลิตวัฒนธรรมนั้นย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและบริบทต่าง ๆ ของสังคม

นิพนธ์ เทียนวิหาร (2530 อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537, หน้า 172) ได้กล่าวว่า ระบบคุณค่ารวบรวมได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และแนวคิดที่สัมพันธ์กันเป็นโครงสร้าง มีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกชนและคนในชุมชน ในกระบวนการทางวัฒนธรรมนั้น เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางสังคม ชุมชนก็จะมีการปรับหรือสร้างใหม่ทางอุดมการณ์อยู่เสมอ ซึ่งการปรับหรือการสร้างใหม่ทางอุดมการณ์อยู่เสมอ ซึ่งการปรับหรือการสร้างใหม่นี้อาจออกมาในรูปของแบบต่าง ๆ ดังนี้

1. รับทั้งหมด
2. รับบางส่วน
3. ต่อต้านหรือปฏิเสธ
4. รับแต่รูปแบบแต่ไม่รับเนื้อหา

โดยมองว่าชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้วคือมีระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์เป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชนนั้น ๆ เป็นวิถีชีวิตและทิศทางของ

การพัฒนาชุมชนที่ชาวบ้านสรุปขึ้นมา แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชนคือ การให้ความสำคัญแก่ความเป็นคนและชุมชนที่มีความผสมผสานกลมกลืนกันในชุมชน และวัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด จะใช้เป็นประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกของชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน

บารุง บุญปัญญา (2535 อ้างใน จักรทิพย์ นาถสุภา, 2537, หน้า 175) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมชุมชนมีสาระสำคัญ 3 ประการคือ

1. วัฒนธรรมสองกระแส คือ วัฒนธรรมชาวบ้านและวัฒนธรรมทุนนิยม วัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของชนชั้นกลางและคนชั้นสูง สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ อยู่กับการใช้แรงงานและชุมชนเครือญาติ ชุมชนหมู่บ้าน เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน ไม่ว่าธรรมชาติข้างนอกจะเป็นอย่างไร จะเปลี่ยนแปลงไปเช่นไร ความเป็นหมู่บ้านหรือชุมชนคงทนมาเป็นเวลาหลาย ๆ ร้อยปี สี่ห้าร้อยปี ความเป็นอยู่ที่สืบช่วงกันมาเป็นเวลาอันยาวนาน ลักษณะเช่นนี้คือ ลักษณะที่เรียกว่าเป็นสังคมในตัวของมันเอง แสดงว่าเป็นสังคมที่มีเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่เป็นอิสระ

2. การพึ่งตนเอง เริ่มจากเป็นตัวของตัวเองในทางความคิด มองเห็นเอกลักษณ์แห่งตัวเองเป็นหลัก ทำการผลิตในขนาดที่เหมาะสม ใช้แรงงานครอบครัว

3. บทบาทของชนชั้นกลางนั้นควรมีหน้าที่แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชาวบ้าน ไม่ใช่ไปสั่งการหรือครอบงำชาวบ้านทางความคิด เป็นการนำเอาวัฒนธรรมความรู้และระบบคิดของชาวบ้านมาเผยแพร่ในหมู่ชนชั้นกลางให้มากขึ้นในสังคม นำเอาทรัพยากรในสังคมเมืองไปให้ชนบทมากขึ้น และคัดค้านการบีบบังคับของรัฐที่กระทำต่อหมู่บ้าน

ดังจะเห็นได้จากการให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชนจากนักวิชาการแต่ละท่าน พอสรุปให้เห็นสาระร่วมกันว่า วัฒนธรรมชุมชนนั้นก่อเกิดมาจากการแสวงหาวิธีการที่จะทำให้นุชย์อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความสมดุลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เราจะเห็นว่าคนในชุมชนเองเป็นทั้งผู้สร้างและผู้ใช้ประโยชน์วัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งวัฒนธรรมแต่ละชุมชนจะมีความแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของชุมชนนั้นๆ โดยวัฒนธรรมมีพลวัตของตัวเอง มีการประยุกต์ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของสภาพแวดล้อม ซึ่งถ้าประมวลแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนกับการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของกลุ่มอนุรักษ์เวียงดั่ง แล้ว จะเห็นถึงการนำวัฒนธรรมชุมชนมาประยุกต์ หรือการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือในการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรในชุมชน เช่น พิธีบวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ เลี้ยงผีฝาย ซึ่งวัฒนธรรมเหล่านี้จะเป็นตัวสร้างให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการและการอนุรักษ์ทรัพยากรในชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นแบบแผนก่อให้เกิดการเรียนรู้ อันจะนำไปสู่การเกิดจิตสำนึก ความตระหนัก ห่วงเห่นในทรัพยากรของตน วัฒนธรรม

ชุมชนยังเป็นตัวร้อยความสัมพันธ์ แต่ละชุมชนให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ องค์ความรู้ อันจะนำไปสู่การเกิดองค์ความรู้ตัวใหม่ เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดบนฐานความสัมพันธ์ของคนแต่ละชุมชนทั้งสิ้น

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับการรักษาระบบนิเวศชุมชน ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การผลิต การอนุรักษ์ การจัดการปกป้องฟื้นฟู การพัฒนา และการถ่ายทอดองค์ความรู้ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทและสภาพแวดล้อมท้องถิ่น ซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นที่มีความสมดุลกับระบบนิเวศก็คือภูมิปัญญาชาวท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาดั้งเดิม หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการปกป้อง รักษา และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เหมืองฝาย การทำมาหากินการจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์รวมถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้มีความสมดุลและมีความหลากหลายทางชีวภาพ

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม ความสามารถในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตมนุษย์ได้อย่างเหมาะสม สามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข และได้รับการสั่งสมสืบทอดมาเป็นเวลานาน จนได้รับการยอมรับในท้องถิ่นนั้น ๆ

ภูมิปัญญาไทยหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึงองค์ความรู้ของชาวบ้าน หรือทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดขึ้นหรือประยุกต์ขึ้นจากสติปัญญา ความสามารถของชาวบ้านเอง เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาหรือใช้ในการดำรงชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย โดยมีกระบวนการสั่งสมสืบทอดและกลั่นกรองมาเป็นเวลายาวนาน จนเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นฐานความรู้สมัยใหม่ ที่จะช่วยให้เรียนรู้ในการแก้ปัญหาการจัดการการปรับตัวในการดำเนินชีวิตได้เหมาะสมเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคมในท้องถิ่นในชาวบ้านในชุมชนเมื่อมีการศึกษาเรียนรู้ให้เป็นที่รู้จักจะเกิดการยอมรับ และนำไปสู่การถ่ายทอดพัฒนาภูมิปัญญาชาวบ้านในท้องถิ่น ไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นและภูมิปัญญาชาวบ้าน จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออกโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นองค์ความรู้ที่อยู่ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ หรือชุมชนหนึ่ง ๆ มีชาวบ้านเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเป็นสมาชิกในท้องถิ่นนั้นด้วย

สามารถ จันทรสุรย์ (2536) ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรมดังนี้

1. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นนามธรรมเป็นโลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายในทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน
2. ภูมิปัญญาในลักษณะที่เป็นรูปธรรมเป็นเรื่องเฉพาะด้าน เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่น ๆ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2539) ได้วิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย ในโครงการกิตติเมธี สาขาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราชได้แก่ถึงลักษณะภูมิปัญญาเอาไว้ 4 ลักษณะดังนี้

1. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับความเชื่อ โลกทัศน์ที่บ่งบอกความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ เหนือธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์ด้วยกัน
2. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตการแก้ปัญหาและการปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม และกระแสนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม
3. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะที่เกี่ยวกับศิลปหัตถกรรมประดิษฐ์กรรม ในรูปเครื่องมือเครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ที่มีแรงบันดาลใจจากสิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมตามพื้นภูมิที่หลากหลยระหว่างภูมิภาค
4. ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเกี่ยวกับกระบวนการและพฤติกรรม การเรียนรู้ การถ่ายทอด ภูมิปัญญา ประสบการณ์ การให้การศึกษอาบรม และแก้ปัญหาตามพื้นฐานวัฒนธรรมและปรัชญาณของชาวบ้าน

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2535) ได้กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า “เป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกหมู่เหล่าที่หากได้ลงหลักปักฐานดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ ณ ที่ใดเป็นเวลานานพอสมควร ผ่านร้อนผ่านหนาว ผ่านการทดสอบในการเป็นไปในธรรมชาติและปัญหาต่างๆ โดยมนุษย์ด้วยกันเองย่อมจะต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และในวัฒนธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ที่จะไร้ปัญหา หรือปรัชญาณ หรือที่เรียกกันว่า “ภูมิปัญญา”

ประเวศ วะสี (2530) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมเรียนรู้เป็นระยะเวลา ยาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกออกเป็นวิชา ๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจอาชีพ ความเป็นอยู่ จึงเกี่ยวกับการใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรม มักจะผสมผสานกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด บางที่แยกไม่ออก

กุลวิตรา กังคานนท์ (2531) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นแกนหลักของการมองชีวิต การใช้ชีวิตอย่างมีความสุข ซึ่งมีความหมายทั้งในแง่ของปัจเจกบุคคล และในแง่ของสังคมหมู่บ้าน การอธิบายชีวิตของชาวบ้านเกี่ยวเนื่องถึงครอบครัว เครือญาติ สิ่งแวดล้อม การทำมาหากินและอื่นๆ

นิติ เอี้ยวศรีวงศ์ (2536) กล่าวถึงกระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1) การเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้เกิดจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุนแรงอยู่ โดยมีผู้นำชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ทดลอง และสรุปจากบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจสังเกตถึงสภาพของชุมชนและได้ใช้ความรู้สติปัญญาจนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่กระทำสืบต่อกันมา

2) การสะสมความรู้ การสั่งสมความรู้ หรือภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเรียนรู้ การสะสมได้มา 2 ทาง คือ การสั่งสมด้วยตนเองโดยเรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคม อีกทางหนึ่งมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปวัฒนธรรมประเพณี และวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสะสมไว้ในตัวคน ๆ หนึ่งเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษผ่านการทดลองผิดพลาด ถูก และปรับให้ใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นและสอดคล้องกับระบบนิเวศ ภูมิปัญญาที่สั่งสมนี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและการดำรงเผ่าพันธุ์

3) การถ่ายทอดและการกระจายความรู้ การถ่ายทอดและการกระจายความรู้หรือภูมิปัญญาจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งโดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีและการผลิตวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรอีก แต่มีผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

4) การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็นคือ การประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ภายในซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อนจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก

สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2534) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาไว้ดังนี้

1. ภูมิปัญญาเป็นความรู้ เช่น ความรู้เกี่ยวกับครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์
2. ภูมิปัญญาเป็นความเชื่อ เช่น ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ เรื่องผี เป็นต้น
3. ภูมิปัญญาเป็นความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ปัญหาหรือป้องกันปัญหา
4. ภูมิปัญญาทางวัตถุ เช่น บ้านเรือน อุปกรณ์ เครื่องใช้ต่าง ๆ
5. ภูมิปัญญาทางพฤติกรรม เช่น การกระทำการปฏิบัติ การประพฤติ เป็นต้น

จากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่กล่าวไว้นี้ได้แสดงให้เห็นภูมิปัญญาใน 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถหรือแนวทางในการแก้ไขปัญหา และลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณีหรือวัฒนธรรม

สำหรับประเวศ ะสี (2534) ได้กล่าวถึง ลักษณะที่สำคัญบางประการของภูมิปัญญาท้องถิ่นดังนี้

1. ความจำเพาะกับท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ชัดเจนในตัวตามชื่อ เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่นสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก แต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นอื่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือได้ไม่ดี

2. มีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการสูง ชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม มีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริง จึงมีความเป็นบูรณาการสูง ทั้งในเรื่องของกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ความคิดเรื่องแม่ธรณี แม่คงคา แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ รุกขเทวดา ที่เป็นตัวอย่างของการนำเอาธรรมชาติ มาเป็นนามธรรมที่สื่อไปถึงส่วนลึกของใจที่เชื่อมโยงไปสู่อัตประโยชน์ โดยสร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้องให้คนเคารพธรรมชาติ คนเราถ้าเคารพอะไรย่อมไม่ทำลายสิ่งนั้น การรู้อะไรถ้าสัมผัสได้เพียงวัตถุธรรมแต่ไม่ไปถึงนามธรรม ย่อมสัมผัสได้เพียงต้น ๆ หยาบ ๆ เป็นส่วนเป็นเลี้ยว ขาดสัมผัสทางใจที่ลึกซึ้ง และการมุ่งอัตประโยชน์ เช่นว่า ดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ขวาก็ดี ต้นไม้ก็ดี เป็นแค่วัตถุซึ่งมีส่วนประกอบอย่างนี้ ๆ ตามหลักวิทยาศาสตร์ ไม่มีความเคารพ จะทำอะไรกับสิ่งเหล่านี้ก็ได้ ความคิดและทำที่อย่างนี้จึงถูกนำไปสู่การทำลายสูง

3. มีความเคารพผู้อาวุโส ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ จึงมีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าเราให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาอย่างไร

จากลักษณะภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวสามารถสรุปลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ดังนี้

1. มีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐาน ไม่ใช่วิทยาศาสตร์
2. มีการบูรณาการสูง
3. มีความเชื่อมโยงไปสู่นามธรรมที่ลึกซึ้งสูงส่ง
4. เน้นความสำคัญของจริยธรรมมากกว่าวัตถุธรรม

ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาของมนุษย์ในระดับบุคคลหรือระดับกลุ่มจึงประกอบด้วย 3 ส่วนคือ

1. ส่วนที่เป็นประสบการณ์โดยตรงของบุคคลนั้น หรือของกลุ่มนั่นเอง

2. ส่วนที่ได้รับจากความรู้ ความคิด ประสบการณ์ของผู้อื่น หรือกลุ่มอื่น

3. ส่วนที่ตนเองสังเคราะห์ขึ้นใหม่จากประสบการณ์ของตนเอง หรือคำบอกเล่าของผู้อื่น

งามพิศ สัตย์สงวน (2532) ได้กล่าวว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นต้องมีวัฒนธรรมเป็นฐาน ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการคือ

1. วัฒนธรรมคือ พฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยผ่านการกระทำระหว่างกันทางสังคม กับมนุษย์คนอื่น ๆ ในสังคม

2. วัฒนธรรมมีการถ่ายทอดทางสังคม จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

3. วัฒนธรรมมีระบบการปรับตัวเพื่อคงอยู่ในชุมชนหรือสังคม มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม เพื่อการอยู่รอดและมีลูกหลานสืบทอด

ถึงแม้ว่าจะมีการถ่ายทอดรักษาวุฒยธรรมนั้นไว้ย่อมไม่เป็นการเพียงพอสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมเพราะสภาพแวดล้อม และสังคมเปลี่ยนแปลงไป คนรุ่นหลังจำเป็นต้องคิดสร้างสรรค์ และสังมวัฒนธรรมที่เหมาะสมไว้เป็นมรดกของชุมชน ซึ่งมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (2533) กล่าวว่าปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมมีพัฒนาการขึ้นมี 3 ประการ

1. การสะสม ด้วยการเรียนรู้จากคนอื่นถ่ายทอดให้ หรือจากประสบการณ์ของตนเอง สะสมเอาไว้

2. การปรับปรุง เป็นการเสริมสร้างสิ่งใหม่ ๆ สืบต่อกันมา

3. การถ่ายทอดวัฒนธรรมจะจอกงาม เพราะมีการเผยแพร่ให้แพร่หลาย ด้วยการถ่ายทอดทั้งทางตรงและทางอ้อม เพื่อให้สืบต่อเนื่องกันไปไม่ขาดตอน

อนงค นาคะบุตร (2536) กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้านกับทางเลือกจัดการ ดิน น้ำ ป่าว่าองค์ความรู้ใหม่จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ได้ชี้ให้เห็นชัดเจนกรณีที่ชุมชนต่าง ๆ สามารถมีการรักษา ระบบนิเวศชุมชน เช่น มีการจัดการป่าชุมชน จัดการเหมืองฝาย จัดการดิน น้ำ ป่าในแต่ละลุ่มน้ำย่อย ร่วมกันได้ องค์ความรู้ ชาวบ้านเหล่านี้มีสาระสำคัญร่วมกันคือ

1. ชุมชนต่าง ๆ ให้คุณค่าในการใช้และรักษา ดิน น้ำ ป่า อย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวมเดียวกัน กับวิถีชีวิตชุมชน วิธีการผลิตการเกษตร และวิถีจารีตประเพณี และระบบความเชื่อที่จัดปรับและสืบสานต่อเนื่องกันมาควบคู่กับการได้รับประโยชน์ร่วมกันจากการใช้ ดิน น้ำ ป่า เหล่านี้ร่วมกันเพื่อความอยู่รอด

2. ความหลากหลายของระบบการจัดการ ดิน น้ำ ป่า ความสมดุลในวัฏจักรธรรมชาติเอง จึงขึ้นอยู่กับระบบคุณค่า ความเชื่อ ความเข้มแข็ง ขององค์กรผู้นำ แต่ละชุมชนและเทคนิควิถี และระบบการเกษตร ที่จะเอื้อต่อการจัดการใช้และอนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า แต่ละแห่งภายใต้การกำกับดูแลและสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ

3. “คน” และทรัพยากร “คน” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า การพัฒนาคน และให้คนในชุมชนได้ร่วมกันกำหนดระบบคุณค่า กำหนดคดติกาและการวางแผน การใช้รักษา อนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า ภายใต้ประโยชน์ร่วมกันตามระบบสิทธิร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญา ร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนที่สืบสานประยุกต์ต่อเนื่องกันมา จึงเป็นทิศทาง หลักของการจัดการ ดิน น้ำ ป่า

4. ชุมชนที่สามารถจัดการ ดิน น้ำ ป่า ให้ยั่งยืนได้ควบคู่กับการทำเกษตรเชิงอนุรักษ์ และยังสามารถปรับตัวเข้ากับกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมโดยยังคงเอกลักษณ์ทาง วัฒนธรรมของชุมชนที่เหมาะสมอยู่ได้ ล้วนมีศักยภาพของ 3 องค์ประกอบหนุนเนื่องและมีบทบาท สำคัญคือ

- ก. ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงจาก ภายนอก
- ข. องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณค่าและภูมิปัญญา
- ค. เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและบูรณาการ จาก ภายนอก

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (พ.ศ. 2543) ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมไว้ว่า ในชีวิตจริงของคนเรา ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อม ๆ กับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญ ในการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านใช้อยู่ 3 เรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์หรือองค์กรที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจาก เหมืองฝายในภาคอีสานบางแห่ง มีการเขียนลงในใบลานตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญาเขียน อย่างชัดเจนว่า ใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ก็อาจออกมาในรูปของประเพณี กฎ ที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเถียงได้

2. พิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของ พิธีกรรม ความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญารักษาทรัพยากร

3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว

1) มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ชาวทำหน้าที่อะไร ดันไม้แต่ละต้นในป่าทำหน้าที่ ประโยชน์ให้สอยได้หมด

2) หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงารามู พบได้ว่า พระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกันและทำ ร่วมกันในแง่ของจักรวาล

3) หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มีหน้าที่ของการทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน

4) หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สถิตของนางไม้ หรือผีป่าก็มีหน้าที่ปกป้องรักษา

ลีลากรรม นาคทรพ (2537) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาของบุคคล ประกอบด้วยองค์ความรู้ 3 ประการ ได้แก่

1. ความรู้ด้านรับผิดชอบต่อศีลธรรม และสิ่งต่าง ๆ
2. ความรู้ในเรื่องการบริหาร การจัดการให้เกิดพลัง โดยอยู่บนพื้นฐานด้านที่ถูกต้อง
3. ความรู้ในเรื่องเทคนิค วิธีการปฏิบัติให้เกิดผลสำเร็จ

องค์ความรู้ 3 ประการนี้ ชี้ให้เห็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นเทคนิควิธีอย่างเดียว แต่ขาดการบริหารจัดการก็ยังไม่เพียงพอ ในขณะที่เดียวกันถ้าบุคคลขาดด้านที่ จะรับผิดชอบต่อศีลธรรม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ การบริหารจัดการที่ขาดความรู้ด้านก็เป็น เครื่องเชื่อมโยงที่ย่อมจะล้มเหลว ดังนั้นการพัฒนาภูมิปัญญาจึงต้องเน้นองค์ความรู้ 3 ประการควบคู่ และหนุนเนื่องกัน

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นระบบความคิด ระบบความเชื่อระบบคุณค่า เป็นองค์ความรู้และวิธีการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรม แนวความคิด และวิธีการ ดังกล่าวเกิดจากการสังเกต การทดลอง ลองผิดลองถูก หรือใช้วิธีการอื่นจากประสบการณ์หลาย ๆ ครั้งแล้วสรุปเป็นบทเรียนภายใต้กรอบความคิด ความเชื่อของบุคคลในสังคม ระบบความคิดเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านในลักษณะนามธรรม แสดงออกในเรื่องความเชื่อ ความศรัทธา ความกลัว และแนวความคิดอื่น ๆ ที่ยึดมั่นร่วมกันเป็นอุดมการณ์ในการดำรงชีวิต อีกรูปแบบหนึ่งเป็นลักษณะของรูปธรรมที่แสดงออกมาเห็นได้ชัดเจน เช่น รูปแบบกรรมวิธีในการเพาะปลูก ลักษณะของภูมิปัญญาพื้นบ้านที่แสดงออกมาเป็นรูปธรรมย่อมมีสิ่งที่เป็นนามธรรมสนับสนุนอยู่เบื้องหลังดังนั้นบุคคลจะแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไรในการประกอบอาชีพการดำรงชีวิตหรือพิธีกรรมต่าง ๆ ย่อมมีแนวความคิดและความเชื่อเป็นผู้บงการอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมนั้น ตามแนวคิดที่ว่า ความเชื่อส่งผลต่อความคิดและความคิดจึงส่งผลต่อพฤติกรรม

ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับการรักษาระบบนิเวศชุมชน ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การผลิต การอนุรักษ์ การจัดการปกป้องฟื้นฟูการพัฒนาและการถ่ายทอดองค์ความรู้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทและสภาพแวดล้อมท้องถิ่นซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของ

วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นที่มีความสอดคล้องกับระบบนิเวศ คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการปกป้อง รักษา และฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร เหมืองฝาย การทำมาหากิน การจัดการที่ดินเพื่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ รวมถึงการฟื้นฟูระบบนิเวศชุมชนให้มีความสมดุลและมีความหลากหลายทางชีวภาพ

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้

นักจิตวิทยาและนักการศึกษา ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้อย่างหลากหลายซึ่ง อารี พันธุ์ณี (2534, หน้า 85 – 86) ได้รวบรวมไว้ดังนี้

กิมเบิล และการ์เมอซี กล่าวว่า การเรียนรู้เป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวร โดยเป็นผลจากการฝึกฝน เมื่อได้รับการเสริมแรง ไม่ใช่ผลจากการตอบสนองตามธรรมชาติ ฮิลการ์ด และเบเวอ์ กล่าวว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ทำให้พฤติกรรมเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันเป็นผลจากการฝึกฝนและประสบการณ์

เพรสซี่ โรซี่ โรบินสัน และเฮร์ร็อค ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ว่า เป็นกระบวนการที่บุคคลได้พยายามปรับพฤติกรรมของตนเพื่อเข้ากับสภาพแวดล้อมตามสถานการณ์ต่าง ๆ จนสามารถบรรลุเป้าหมายตามที่แต่ละบุคคลได้ตั้งเป้าหมายไว้

บลูม อธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดการเรียนรู้ว่า เมื่อบุคคลเกิดการเรียนรู้ จะเกิดการเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงทางด้านความรู้, ความเข้าใจและความคิด (Cognitive Domain) หมายถึง การเรียนรู้ที่เกี่ยวกับเนื้อหาสาระที่ทำให้ผู้เรียนเกิดความรู้ ความเข้าใจสิ่งแวดลอมต่าง ๆ ได้มากขึ้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมอง

2. การเปลี่ยนแปลงทางด้านอารมณ์ความรู้สึก ทักษะคิด และค่านิยม (Affective Domain) หมายถึง เมื่อบุคคลได้เรียนรู้สิ่งใหม่ ทำให้เกิดความเชื่อ ความสนใจ

3. การเปลี่ยนแปลงด้านความชำนาญ (Psychomotor Domain) หมายถึงการที่บุคคลได้เกิดการเรียนรู้ทั้งในด้านความคิด ความเข้าใจและเกิดความสนใจแล้วนำไปปฏิบัติทำให้เกิดความชำนาญมากขึ้น

จากแนวคิดของนักจิตวิทยาและนักการศึกษาที่กล่าวมา แสดงให้เห็นประการหนึ่งว่า การเรียนรู้เป็นปัจจัยสำคัญ ที่ช่วยให้มนุษย์สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาวะการณ์ ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจได้อย่างเหมาะสม ซึ่ง Coombs (อ้างใน อุ่นตา นพคุณ, 2523, หน้า 2) ที่กล่าวว่า การศึกษาคือ การเรียนรู้ไม่ว่าที่ไหน เมื่อไหร่หรือด้วยวิธีการใด ส่วน Lou (2530, หน้า 41–322) ให้

พรรณนะว่าการศึกษาเรียนรู้โดยมีเป้าหมายที่จะปรับตัวให้เข้ากับเปลี่ยนแปลงดังกล่าว จำเป็นต้องมีครูผู้สอนหลายลักษณะ โดยครูผู้สอนอาจได้แก่ ผู้แนะนำให้คำปรึกษา โรงเรียนชุมชน โรงงาน บริษัท กลุ่มดำเนินการทางสังคม การอบรมระดับอาชีพเฉพาะสาขาวิชาและรูปแบบอื่น ๆ อย่างไม่จำกัดเวลา สถานที่ เพื่อสร้างแรงจูงใจและส่งเสริมความต้องการเรียนรู้ด้วยตนเองของทุกเพศวัย อันเป็นกระบวนการศึกษาตลอดชีวิต

เสรี พงษ์พิศ (2531 อ้างใน พรวิไล เลิศวิชา, 2532 หน้า 5) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนคือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การรู้และการปฏิบัติมีเนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียวกระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่น ช่วยให้ผู้คลและชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ องค์ประกอบที่สำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนในบริบทชุมชน วัฒนธรรมที่เป็นอยู่จริงได้ถูกปรับตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงตามความต้องการและสภาพท้องที่ที่ชาวชุมชนอยู่อาศัยดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ในความหมายที่กล่าวมาเบื้องต้นนั้น เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์อย่างถาวร ซึ่งรวมทั้งกระบวนการเปลี่ยนแปลง 3 ประเภท คือการเปลี่ยนแปลงทางด้านความคิด ความสนใจ และการตัดสินใจ เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมรอบตัว โดยกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพนั้นจะต้องมีพี่เลี้ยง คอยแนะนำ ให้คำปรึกษา นอกจากนี้กระบวนการเรียนรู้ยังไม่แยกจากชีวิตประจำวันของผู้เรียน เพื่อให้เกิดบูรณาการการเรียนรู้ทุก ๆ มิติของชีวิต

2.5.1 การเรียนรู้เชิงโครงสร้างหน้าที่

ชนิดา รักษ์เมืองพล (2534, หน้า 44) กล่าวว่าโครงสร้างหลักของระบบสังคมประกอบด้วย สถาบันครอบครัว เศรษฐกิจ การศึกษา และการปกครองในแต่ละสถาบันต่างมีหน้าที่ของตนเอง และในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ระหว่างกันด้วย ในฐานะที่การศึกษาเป็นสถาบันสังคมหรือเป็นระบบย่อยหนึ่งในสังคม การศึกษาจึงมีความสัมพันธ์ทั้งในเชิงโครงสร้างและการหน้าที่กับระบบใหญ่ การศึกษาจึงต้องทำหน้าที่ตามกฎ “ข้อจำเป็นแห่งหน้าที่” โดยตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของสังคม 4 ประการ

1) การแสวงหาวิถีทางบรรลุวัตถุประสงค์ คือ การดำเนินการต่าง ๆ โดยวิธีการจัดลำดับความสำคัญของจุดประสงค์ต่าง ๆ ของระบบ และสรรหาทรัพยากรเพื่อทำการให้บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง หรือเป้าหมายสุดท้ายโดยที่ไม่ขัดกับมูลเหตุจูงใจ หรือความประสงค์และความสามารถของสมาชิกอย่างรุนแรง เพื่อให้การทำหน้าที่รักษาระบบใหญ่

2) การปรับตัวหรือการปรับให้เข้ากับสถานการณ์ คือ กระบวนการรวบรวมสรรพวิธีและสิ่งจำเป็นต่าง ๆ จากสถานะแวดล้อม แล้วแจกแจงสิ่งจำเป็นเหล่านี้ให้เข้ากับระบบเพื่อช่วยให้งานดำเนินงานต่าง ๆ บรรลุจุดหมาย เช่น การเปลี่ยนแปลงทัศนคติ การใช้ความคิดอย่างมีเหตุมีผล

3) การบูรณาการหรือการประสานกลมกลืนกันคือการแสวงหาวิถีทางสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในระบบและทำการสานระบบย่อยๆที่แตกต่างกันให้สามารถอยู่ได้ภายในระบบใหญ่ รวมทั้งการทำให้สมาชิกแต่ละคนกลมกลืนเข้ากันในระบบอย่างมีประสิทธิภาพ

4) กฎระเบียบหรือการจัดเกลาและการควบคุมสังคมคือการดำรงรักษาแบบแผนภายในเกี่ยวกับค่านิยมร่วมของสังคม

นอกจากนี้แล้วหากพิจารณามิติของการเรียนรู้ตามหลักการสื่อสารความหมายแล้วสามารถจำแนกได้เป็น 2 มิติ คือ 1) มิติการเรียนรู้ระหว่างบุคคล 2) มิติการเรียนรู้ภายในบุคคล

1. มิติการเรียนรู้ระหว่างบุคคล หมายถึง การถ่ายทอดความรู้ ค่านิยม ความชำนาญในลักษณะข้อมูลข่าวสาร ระหว่างคนตั้งแต่สองคนขึ้นไปหรืออาจจะเป็นการถ่ายทอดข่าวสารข้อมูลดังกล่าวจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งก็ได้ ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในลักษณะของการสื่อสารทางเดียวที่ผู้ให้มีแต่ให้ข้อมูลแก่ผู้รับ หรืออาจจะเกิดขึ้นในลักษณะของการสื่อสารสองทาง ที่มีการโต้ตอบข่าวสารข้อมูลเกี่ยวกับความรู้ที่เป็นประโยชน์ระหว่างบุคคลทั้งสองฝ่าย

2. สำหรับการเรียนรู้ภายในบุคคลนั้น เป็นการนำเอาข่าวสารข้อมูล หรือความรู้ ค่านิยม ความชำนาญที่เก็บเกี่ยวจากบุคคลหนึ่งมาพิจารณาโดยผ่านกระบวนการโต้แย้งและการใช้เหตุผลที่เหมาะสมภายในตัวบุคคลนั้น เพื่อหาข้อสรุป ตัดสินใจว่าจะยอมรับหรือปฏิเสธข้อมูลนั้น

ความหมายของการเรียนรู้จึงเป็นเรื่องของบุคคลหรือชุมชนที่พยายามเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากข้อมูลข่าวสาร ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดจากบุคคลอื่นในรูปแบบวิธีใด ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ และทั้งการใช้สื่อที่ทันสมัยก้าวหน้าหรือล้าหลังก็ตาม เพราะเป้าหมายของการเรียนรู้คือความพยายามสร้างศักยภาพให้ตนเองสามารถประยุกต์ใช้ข้อมูลที่ได้รับให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองหรือชุมชนให้มากที่สุด

โดยธรรมชาติแล้วคนหรือชุมชนย่อมเกิดการเรียนรู้ได้ แม้ว่าจะไม่มีการนำเอาระบบการศึกษาจากภายนอกชุมชนเข้าไปเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดความรู้ เพราะบุคคลและชุมชนย่อมมีวิธีการจัดการศึกษาให้แก่ตนเองและชุมชนทั้งในระบบพื้นฐานจนถึงความชำนาญ หากพิจารณาในเชิงของสังคมวิทยาแล้ว สถาบันต่าง ๆ ในสังคมต่างมีบทบาทในการให้โอกาสการเรียนรู้แก่บุคคลและชุมชน ความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของบุคคลในแต่ละท้องถิ่นได้รับการสืบต่อกันจากสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการปกครองส่วนท้องถิ่น เศรษฐกิจและวัฒนธรรมอื่น ๆ เป็นความรู้ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ที่มีความสัมพันธ์กับ

สภาพแวดล้อมและความจำเป็นในการดำรงชีวิต อำนวยความสะดวกให้ความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม เช่น การประยุกต์ใช้พลังคน สัตว์ และธรรมชาติ การเรียนรู้ของคนและชุมชนสามารถถ่ายทอดสืบต่อไม่เฉพาะแต่เพียงในชุมชนเดียวเท่านั้น แต่ยังสามารถถ่ายทอดข้ามชุมชนและข้ามชาติได้ด้วยซึ่งเรียกว่า เครือข่าย การรับรู้ข่าวสารผ่านสื่อการเรียนรู้ที่มีหลากหลายทั้งประเภทสื่อบุคคลและสื่อมวลชนต่าง ๆ จะเอื้อให้เกิดการเรียนรู้ที่สามารถที่จะทำการรักษาหรือทำลายล้างภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ ถ้าบุคคลหรือชุมชนนั้น ๆ ไม่พยายามอนุรักษ์ความรู้ดั้งเดิมและเลือกรับความรู้ ทักษะ และความชำนาญใหม่ๆ ไปใช้ในสังคมให้เหมาะสมและชาญฉลาด (อนุกฤษ ปัญญาวัฒน์, 2535 หน้า 3-5)

2.5.2 การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ (2543, หน้า 188) กล่าวว่าการเรียนรู้ที่มีประสิทธิผลในการพัฒนา คือ การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานจริง ผู้ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายโดยเฉพาะ กลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกันไม่แยกการเรียนรู้ออกจากชีวิตจริง สุมณฑา พรหมบุญ และคณะ (2541, หน้า 33 – 43) ได้กล่าวถึง แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมไว้ว่า หนทางที่จะนำไปสู่มิติแห่งการศึกษาตลอดชีวิตและ “สังคมแห่งการเรียนรู้” ได้โดยการให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาความรู้ได้ด้วยตนเองและลงมือปฏิบัติกิจกรรมที่หลากหลายและยืดหยุ่น

แม้ว่างานของสุมณฑา พรหมบุญ และคณะ (อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ, 2543 หน้า 188) จะมีฐานจากการศึกษาในระบบแต่มีสาระที่นำมาพิจารณาประยุกต์เพื่อจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการทำงานกับชุมชนได้หลายประเด็น โดยเฉพาะเหตุผลที่นำมาสนับสนุนการจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ได้แก่

1. ความรู้และความจริงที่เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ โดยถูกค้นพบใหม่เสมอ ๆ การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ในสังคมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ทุกคนต้องเรียนรู้วิธีที่จะแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง
2. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ช่วยเตรียมสมาชิกของชุมชนให้พร้อมที่จะเผชิญกับชีวิตจริง เพราะลักษณะของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมเปิดโอกาสให้ผู้รับผิดชอบต่อการเรียนรู้ของตน ได้ลงมือปฏิบัติ ได้ทำกิจกรรมกลุ่ม ได้ฝึกฝนทักษะการเรียนรู้ ทักษะการบริหารจัดการ การเป็นผู้นำ – ผู้ตาม และที่สำคัญเป็นการเรียนรู้ที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชีวิตจริงมากที่สุดวิธีหนึ่ง
3. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการเรียนรู้ที่ดี ฝึกฝนความเป็นประชาธิปไตย ฝึกฝนการช่วยเหลือเกื้อกูล และการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขต่อชุมชน
4. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมช่วยลดความสัมพันธ์เชิงอำนาจทุกคนได้รับการยอมรับได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เกิดความสุขในการอยู่ร่วมกัน

เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจะช่วยให้สมาชิกได้รับประสบการณ์ที่สำคัญกับชีวิตจริง รับการฝึกทักษะการแสวงหาความรู้ ทักษะการบันทึกความรู้ ทักษะการคิด ทักษะการจัดการความรู้ ทักษะการแสดงออก ทักษะการสร้างความรู้ใหม่ ๆ และทักษะการทำงานกลุ่ม สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้สมาชิกได้รับการพัฒนาไปสู่การเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข

2.5.3 ชุมชนแห่งการเรียนรู้

ประเวศ วะสี (2538, หน้า 8 – 20) ได้เสนอถึงความสำคัญในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนให้เกิดปัญหา ว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน ความเข้มแข็งทางปัญญาเกิดจากลักษณะ 5 ประการ คือ 1) สถิติปัญญาของคนทั้งหมด 2) โครงสร้างของสมอง 3) กระบวนการเรียนรู้ที่สร้างความเข้มแข็งทางปัญญา 4) การเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต 5) ความสามารถในการสร้างความรู้ใหม่ และได้เสนอยุทธศาสตร์ทางปัญญาไว้ 8 ประการมีดังนี้

1. ยุทธศาสตร์ญาณวิทยาที่เน้นการเรียนรู้ 3 ระดับ กล่าวคือ ความรู้ที่รู้ความจริงแล้วเกิดปัญหาที่เชื่อมโยงความรู้ต่างๆ ได้ และเกิดจิตสำนึก เพราะความเข้าใจตนเองที่สัมพันธ์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย

2. ยุทธศาสตร์ครอบครัวจำเป็นต้องส่งเสริมและสนับสนุนครอบครัวให้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมรวมทั้งการศึกษา เพื่อพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลอย่างเหมาะสมครบถ้วน ทำให้ครอบครัวเป็นฐานที่สำคัญทางสติปัญญาของชาติ และเป็นฐานทางศีลธรรมของสังคม

3. ยุทธศาสตร์เครือข่ายการเรียนรู้ ควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการเรียนรู้ของชุมชน หรือขององค์กรชาวบ้าน องค์กรชุมชนจะเป็นองค์กรในการจัดการของชาวบ้าน ซึ่งเป็นการจัดการในเรื่องของตนเอง รวมทั้งการจัดการเรื่องสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในปริมณฑลของชุมชน และในชุมชน มีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย

4. ยุทธศาสตร์การปฏิรูปการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษา หลักการปฏิรูปการเรียนรู้ในด้านความรู้และปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ จะต้องมีการพัฒนามิติทางสังคม จิต และปัญญา ซึ่งเกิดจากการศึกษาจากการสัมผัสความจริง ศึกษาจากความคิด และศึกษาจากการเจริญสติ

5. ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ในองค์กรและบทบาทของกองทัพ กองทัพควรปรับบทบาทให้เป็นสถาบันเพื่อการพัฒนาคนไปพร้อมกับการดำรงสมรรถนะทางการรบเนื่องจากทหารที่เกณฑ์เข้ามาล้วนเป็นคนจน มีการศึกษาน้อย และเป็นผู้ที่เสียเปรียบทางสังคม หากกองทัพให้การศึกษา และนำสื่อทั้งทางวิทยุ และโทรทัศน์มาใช้ในการพัฒนาการศึกษา ก็จะเป็นการพัฒนาสติปัญญาของคนในชาติได้อีกทางหนึ่ง

6. ยุทธศาสตร์สื่อมวลชน เนื่องด้วยสังคม สื่อทุกชนิดมีบทบาทในการสื่อสารระหว่างกัน หากมีการบริหารจัดการสื่อและการพัฒนาคุณภาพของสื่อให้มีสาระ และสร้างสรรค์เป็นหนทางหนึ่งที่จะพัฒนาสติปัญญาของผู้คนในสังคมได้อย่างกว้างขวาง และก้าวกระโดด

7. ยุทธศาสตร์การวิจัย สังคมปัจจุบันเป็นสังคมที่มีความเชื่อมโยง และเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้นการสร้างความรู้ใหม่ จะทำให้เข้าใจสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ ประเทศจะต้องมีความเข้มแข็งทางด้านการวิจัย

8. ยุทธศาสตร์การจัดการเพื่อความเข้มแข็งทางปัญญา การทำให้ยุทธศาสตร์ทั้ง 7 ประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องอาศัยการจัดการที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับระดับนโยบาย มีการประสานความร่วมมือกัน ทำแผนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย มีกลไกในการประเมินผล มีการทดลอง และรัฐควรสนับสนุนระบบการเงิน สำหรับการศึกษาและการวิจัย เพื่อสนับสนุนให้เกิดการสร้างพลังทางปัญญาสังคม

2.6 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539) ได้ให้แนวในการจัดการทรัพยากรว่า ประกอบด้วยสิ่งสำคัญ

4 อย่างคือ

1. การจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ หมายถึง การจัดการให้มากขึ้นหรือมีประสิทธิภาพ ไม่ได้แปลว่าไม่ใช้แต่ใช้ได้มากที่สุด โดยลงทุนน้อยที่สุด เสียแรงหรือต้นทุนน้อยที่สุดอันนี้คือหัวใจของการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างคือ การกระจายน้ำด้วยระบบเหมืองฝายมันมิใช่เพียงการกั้นน้ำหรือยกระดับน้ำแล้วปล่อยให้ไหลไปตามเหมืองสู่ท้องนา แต่ถ้าวิเคราะห์ให้ละเอียดพบว่ามีความเข้าใจในการที่จะทำให้น้ำกระจายไปยังพื้นที่กว้าง โดยให้ไปโดยธรรมชาติ

2. ให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด ถ้าต้องการจัดการทรัพยากรทำให้คนเพียงไม่กี่คน ส่วนใหญ่ไม่ได้ใช้นั้น ไม่ใช่การจัดการทรัพยากรที่เป็นเป้าหมายของการจัดการด้วยภูมิปัญญา เหตุผลที่ทำให้คนจำนวนมากได้ใช้ทรัพยากรร่วมกันมีหลายอย่าง เพราะวิธีผลิตในสมัยโบราณเป็นมาอย่างนี้หรือเป็นเพราะว่าคนสมัยก่อนนี้มีความแตกต่างกันในฐานะทางเศรษฐกิจไม่มากนักทุกคนมีสิทธิจะไว้วางเป้าหมายหลักในการจัดการทรัพยากรที่เราพบเห็นในเขตต่างๆก็คือทุกคนได้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน

3. มีการใช้อย่างยั่งยืนการจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพหรือทุกคนมีโอกาสใช้แต่ถ้าใช้แล้วหมดเปลืองไป สิ้นเปลืองไป โดยที่ไม่มองงอกกลับขึ้นมาใหม่ ก็ไม่ใช่หัวใจของการจัดการทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะฉะนั้นเป้าหมายหลักอันหนึ่งก็คือสามารถใช้อย่างยั่งยืน

4. เปิดโอกาสให้คนส่วนใหญ่ได้เข้าไปใช้ทรัพยากร เช่น ภาควิชาการแบ่งใช้ที่ดินอย่างชัดเจนคือ ที่ลุ่มเป็นที่นา ถือครองโดยครัวเรือน คนถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้ ถัดจากที่ลุ่มเป็นที่ดินที่คนสามารถไปปลูกหม่อน ฯลฯ ที่ไม่ใช่พืชถาวร ใครขึ้นไปก่อนก็สามารถใช้ที่ดินนั้นในฤดูพืชนั้นได้ แต่ไม่มีสิทธิ์จะเอาไปเป็นของตนเอง เพราะที่นั่นคือป่า ทุกคนมีสิทธิใช้ร่วมกัน

นอกจากนี้ ธีเรียล (2539) ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมว่า ในชีวิตจริงของคนเราใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อมกับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ในการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านใช้ 3 เรื่องคือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านการตั้งเกณฑ์หรือองค์กรที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจากเหมืองฝายในภาคอีสานบางแห่ง มีการเขียนลงในใบลานตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญาเขียนอย่างชัดเจนว่าใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรก็อาจออกมาในรูปของประเพณี กฎ ที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเลียงได้

2. พิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญามารักษาทรัพยากร

3. การมอบหน้าที่ให้แก่อะไรๆ ที่อยู่รอบตัว

1) มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ชาวทำหน้าที่อะไร ต้นไม้แต่ละต้นในป่าทำหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยได้หมด

2) หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงาราคู พบได้ว่า พระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกัน และทำร่วมกันในแง่ของจักรวาล

3) หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มีหน้าที่ของการทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน

4) หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สิงสถิตของนางไม้ หรือผีป่าก็มีหน้าที่ปกป้องรักษา

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ให้แนวคิดเกี่ยวกับแนวทางทางการศึกษาการจัดการทรัพยากร 4 แนวทางได้แก่

1. แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรเชิงอรรถประโยชน์ แนวทางการศึกษานี้มีพื้นฐานความเข้าใจทางระบบนิเวศทางธรรมชาติจากมุมมองด้านวิทยาศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งแยกธรรมชาติออกมาศึกษาเป็นส่วนๆ โดยเฉพาะในด้านความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพแวดล้อมเชิงกายภาพเท่านั้น แต่ไม่สนใจความหมายของธรรมชาติในด้านจิตใจ ด้านสังคม

และด้านวัฒนธรรม เพราะแยกระบบธรรมชาติออกจากระบบสังคมอย่างเด็ดขาด ไม่เชื่อว่ามนุษย์จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน หากมองว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นทุน ก็เป็นทุนทางเศรษฐกิจ

2. แนวคิดทางการศึกษาแบบที่สองคือ การศึกษาแบบนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรในเชิงจิตสำนึกโดยมีพื้นฐานความคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวมทั้งนี้ แนวทางการศึกษาแบบนิเวศวัฒนธรรมจะไม่เห็นด้วยกับการมองสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติที่แยกส่วนออกจากระบบสังคมมนุษย์อย่างเด็ดขาด แต่จะพยายามเข้าใจสภาพความเป็นจริงในการอยู่ร่วมกันของระบบทั้งสอง ถือว่ามีปฏิสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อนภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่ง ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย โดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังถือได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติในระบบนิเวศหนึ่งไม่ใช่เพียงวิถีชีวิต หากมีฐานเป็นระบบความรู้ท้องถิ่น เพราะสามารถสร้างสรรค์และผลิตซ้ำสืบทอดกันมาจนเป็นระบบความคิด ระบบคุณค่าและศีลธรรม ซึ่งแสดงออกผ่านการจัดองค์กรและการจัดการเชิงระบบในกิจกรรมเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตด้านต่างๆที่เชื่อมโยงกับบริบทและเงื่อนไขของธรรมชาติเป็นทุนชีวิต

3. แนวที่สามระบบความรู้เชิงซับซ้อน แนวคิดนี้เกิดจากแนวคิดทั้ง 2 แบบ เห็นว่าระบบธรรมชาติและระบบสังคมมนุษย์ สามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้แต่ไม่ใช่ด้วยเงื่อนไขเชิงคุณค่าและจิตสำนึกทางวัฒนธรรมชุมชนเท่านั้น หากยังต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขด้วยความสัมพันธ์เชิงสถาบันที่ไม่ผูกติดหรือมีอยู่แล้วในชุมชนด้วย เนื่องจากชุมชนไม่สามารถแยกตัวออกมาเป็นหน่วยอิสระจากส่วนอื่นๆของสังคม เพราะไม่สอดคล้องกับความสัมพันธ์ที่เป็นจริงในสังคมที่ชุมชนท้องถิ่นถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจและการเมืองที่ใหญ่กว่าด้วยโดยเฉพาะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติ และระบบตลาดทุนนิยม แนวนี้มองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติว่าเป็นเสมือนทุนทางสังคมเพราะประกอบขึ้นด้วยกฎเกณฑ์เชิงสถาบันและภูมิปัญญาสำหรับการจัดการในรูปองค์กรทางสังคมซึ่งเป็นกลไกร่วมกันของสังคมและเศรษฐกิจ ตลอดจนเป็นแรงจูงใจในการจัดสรรทรัพยากร

4. แนวทางการศึกษาที่ดี การศึกษาเชิงสัมพันธ์ของอำนาจ ในแนวคิดนี้มองสองด้านมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันในแง่ที่เป็นเงื่อนไขของกันและกัน กล่าวคือ ความเป็นไปได้ของมุมมองในด้านแรกนั้น จะขึ้นอยู่กับการแก้ไขสาเหตุในมุมมองอีกด้านหนึ่ง ซึ่งแนวทางการศึกษานี้จะวิเคราะห์ว่า สาเหตุสำคัญนั้นเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม เช่นในกรณีของประเทศไทย จะมีความขัดแย้งและความไม่เท่าเทียมกันในการถึงทรัพยากร ทำให้ด้านหนึ่งเกิดการกีดกัน

กลุ่มชนบางกลุ่ม ขณะอีกด้านหนึ่งกลับเปิดโอกาสให้กับอีกกลุ่มชนหนึ่งที่มีอำนาจแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรได้มากกว่ากลุ่มอื่นๆจนนำไปสู่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรและความเสื่อมของสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ

สำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2536) กล่าวว่าในช่วงทศวรรษที่ 1960 วิกฤตการณ์ทางสิ่งแวดล้อมในโลกอุตสาหกรรมจึงได้อุบัติขึ้นมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นับเป็นครั้งแรกที่มีผู้คนเริ่มมีการตื่นตัวอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับ ชีวจำกัดทางนิเวศท่ามกลางการเคลื่อนไหวนี้แนวคิดทางด้านอนุรักษ์ธรรมชาติได้รับการสนใจมากที่สุด จุดมุ่งหมายหลักในแนวคิดนี้ต้องการจะปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมรวมทั้งเสนอวิธีการเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างระมัดระวัง ซึ่งโลกเรามียุทธศาสตร์การอนุรักษ์โลกอย่างเป็นระบบ ทำให้สามารถมองเห็นแนวคิดแบบอนุรักษ์อย่างชัดเจนมุ่งไปที่เป้าหมาย 3 ข้อคือ

- 1) การพิทักษ์รักษาระบบนิเวศ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการดำรงชีพของมนุษย์
- 2) การรักษาความหลากหลายทางธรรมชาติ
- 3) การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนนาน

ซึ่งยุทธศาสตร์นี้เป็นความพยายามที่ผสมผสานระหว่างหลักการพัฒนากับการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การพัฒนาคือการดัดแปลงธรรมชาติและ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ รวมทั้งเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษย์ ส่วนการอนุรักษ์หมายถึงการจัดการมนุษย์ในการใช้โลกธรรมชาติเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์อย่างยั่งยืนสำหรับชนรุ่นปัจจุบัน โดยรักษาสภาพของโลกธรรมชาติเอาไว้เพื่อประโยชน์ของคนรุ่นต่อไป

วินัย วีระวัฒนานนท์ (2540) กล่าวถึงการเพิ่มปริมาณการใช้ทรัพยากรอย่างรวดเร็วที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและที่จะเพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้นในอนาคต จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อความสมดุลของธรรมชาติและก่อให้เกิดผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์มากขึ้นการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมหรือการสร้างจริยธรรมในการใช้ทรัพยากรและการพัฒนาที่ยั่งยืนจะช่วยรักษาความสมดุลของธรรมชาติ จึงนับเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยป้องกันแก้ไขและพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

ในปัจจุบันได้มีการพัฒนาที่ยั่งยืนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบทั้งที่ดำเนินการโดยบุคคลองค์กรต่างๆ โดยเฉพาะพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ และสมเด็จพระนางเจ้าบรมราชินีนาถที่ได้ดำเนินงานมาอย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นและเป็นการพัฒนาแบบพอเพียง ซึ่งสรุปดำเนินงานของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ดังนี้

1. การดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นจะเป็นตัวชี้วัดถึงรูปแบบการประกอบอาชีพที่เหมาะสม การสงวนรักษาและการพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติจะ

ช่วยให้ดำรงอยู่ในอัตราภาพ ซึ่งก่อให้เกิดความรักและความผูกพันกับท้องถิ่นที่อยู่อาศัย ลดปัญหาทางสังคม ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาการเมือง ลดภาระการใช้จ่ายของประเทศในการพัฒนาที่สูงเกินไปและลดการเสียดุลการค้าต่างประเทศ

2. การพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นและการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมการพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้จากการใช้ความรู้และเทคโนโลยีที่มีอยู่แบบดั้งเดิมของท้องถิ่นและการพัฒนาเทคโนโลยีอย่างเหมาะสมไปใช้ในท้องถิ่น ทำให้เกิดผลกระทบของการใช้เทคโนโลยีต่อสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาวัฒนธรรมของท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสม

3. การศึกษาด้วยการปฏิบัติการศึกษาและการสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติก่อให้เกิดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น เกิดทักษะและสติปัญญาในการคิดสร้างสรรค์ รู้จักเริ่มนวัตกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น ความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริงจึงเป็นความรู้ที่ให้ความรู้ที่ให้คุณค่าต่อชีวิตอย่างแท้จริงเพราะทำให้เข้าใจธรรมชาติ ชีวิต สังคม อย่างครบถ้วน

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2540) กล่าวถึง สังคมยั่งยืน เศรษฐกิจยั่งยืนว่า สามารถนำคำว่า Sustainable ไปใช้ควบคู่กับปรากฏการณ์ใหญ่ทางเศรษฐกิจและสังคม นักวิเคราะห์บางคนกล่าวถึง Sustainable Society ซึ่งหมายถึงสังคมที่พึ่งตนเอง และไม่ห่วงต่อสิ่งที่กระทบกระเทือนจากภายนอกในสังคมแบบนี้มีกฎเกณฑ์ของการอนุรักษ์ธรรมชาติอย่างเด่นชัดประชาชนมีวิถีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายและมีจิตสำนึกเพื่อสิ่งแวดล้อม สังคมแบบยั่งยืนปฏิเสธค่านิยมสมัยใหม่ที่เน้นวัตถุ ค่านิยม การแข่งขัน ความก้าวร้าว สังคมแบบพุทธอาจเรียกว่า มีความยั่งยืนสูง ปัจจัยที่สำคัญหลายๆประการที่รวมกันแล้วทำให้เรามองเห็นภาพของ ความยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

- 1) ความสามารถในการสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง
- 2) การรักษาทรัพยากรชีวภาพให้ดำรงอยู่ได้ระยะยาว
- 3) การรักษาระดับประสิทธิภาพการผลิตของระบบเกษตร
- 4) การมีจำนวนประชากรที่คงที่
- 5) การให้เศรษฐกิจเจริญแบบมีขีดจำกัด
- 6) การสร้างระบบการพึ่งตนเองและองค์กรขนาดเล็ก
- 7) การรักษาคุณภาพอย่างต่อเนื่อง

ความยั่งยืนจะมีความหมายไปในทางไหนนั้นขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมและโลกทัศน์ของแต่ละสังคม บางสังคมนั้นเน้นค่านิยมที่ให้น้ำหนักสูงแก่มนุษย์ การอนุรักษ์ธรรมชาติเป็นไปเพื่อประโยชน์และความอยู่รอดของมนุษย์บางสังคมอาจเน้นเรื่องการรักษาธรรมชาติ เพื่อความยั่งยืนของธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ของมนุษย์และบางสังคมอาจไม่

ความสำคัญแก่เรื่องความยั่งยืนทางระบบนิเวศในสังคมแห่งนั้นความยั่งยืนของความรู้ทางวัตถุสำคัญกว่า

ดังนั้นการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนจึงเป็นการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า ในฐานะที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน บนพื้นฐานระบบความคิด ความเชื่อ การผลิต การจัดการ ที่ใกล้เคียง เพื่อให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียมกันและมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อการใช้ประโยชน์นั้นด้วยคือหมายความว่า การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้นต้องไม่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนนั้นๆด้วยนั่นเอง เป็นการใช้ทรัพยากรอย่างมีกฎเกณฑ์และมีหน้าที่ทางสังคม ความเชื่อ มารองรับการจัดการนั้นด้วย เพื่อรักษาไว้ซึ่งระบบของความเป็นชุมชนในการใช้และรักษาทรัพยากรร่วมกัน

2.7 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้ (Knowledge Management) KM

การจัดการความรู้ คือ การรวบรวมองค์ความรู้ที่มีอยู่ในส่วนราชการซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือเอกสาร มาพัฒนาให้เป็นระบบ เพื่อให้ทุกคนในองค์กรสามารถเข้าถึงความรู้ และพัฒนาตนเองให้เป็นผู้รู้ รวมทั้งปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันจะส่งผลให้องค์กรมีความสามารถในเชิงแข่งขันสูงสุด โดยที่ความรู้มี 2 ประเภท คือ

1. ความรู้ที่ฝังอยู่ในคน (Tacit knowledge) เป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ พรสวรรค์หรือสัญชาตญาณของแต่ละบุคคลในการทำความเข้าใจในสิ่งต่างๆ เป็นความรู้ที่ไม่สามารถถ่ายทอดออกมาเป็นคำพูดหรือลายลักษณ์อักษรได้โดยง่าย เช่น ทักษะในการทำงาน งานฝีมือ หรือการคิดเชิงวิเคราะห์ บางครั้ง จึงเรียกว่าเป็นความรู้แบบนามธรรม

2. ความรู้ที่ชัดเจน (Explicit Knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถรวบรวม ถ่ายทอดได้ โดยผ่านวิธีต่าง ๆ เช่น การบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ทฤษฎี คู่มือต่างๆ และบางครั้งเรียกว่าเป็นความรู้แบบรูปธรรม

วิจารณ์ พานิช (2547) ได้ให้ความหมายของคำว่า “การจัดการความรู้” ไว้คือสำหรับนักปฏิบัติการจัดการความรู้คือเครื่องมือเพื่อการบรรลุเป้าหมาย 4 ประการ ไปพร้อมๆ กัน ได้แก่

1. บรรลุเป้าหมายของงาน
2. บรรลุเป้าหมายการพัฒนาคน
3. บรรลุเป้าหมายการพัฒนาองค์กรไปเป็นองค์กรเรียนรู้ และ
4. บรรลุความเป็นชุมชน เป็นหมู่คณะ ความเอื้ออาทรระหว่างกันในที่ทำงาน

การจัดการความรู้เป็นการดำเนินการอย่างน้อย 6 ประการต่อความรู้ ได้แก่

- (1) การกำหนดความรู้หลักที่จำเป็นหรือสำคัญต่องานหรือกิจกรรมของกลุ่มหรือองค์กร
- (2) การเสาะหาความรู้ที่ต้องการ
- (3) การปรับปรุง ดัดแปลง หรือสร้างความรู้บางส่วน ให้เหมาะต่อการใช้งานของตน
- (4) การประยุกต์ใช้ความรู้ในกิจการงานของตน
- (5) การนำประสบการณ์จากการทำงาน และการประยุกต์ใช้ความรู้มาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสกัด “ขุมความรู้” ออกมาบันทึกไว้

(6) การจัดบันทึก “ขุมความรู้” และ “แก่นความรู้” สำหรับไว้ใช้งาน และปรับปรุงเป็นชุดความรู้ที่ครบถ้วน ลุ่มลึกและเชื่อมโยงมากขึ้น เหมาะต่อการใช้งานมากยิ่งขึ้น

โดยที่การดำเนินการ 6 ประการนี้ บูรณาการเป็นเนื้อเดียวกัน ความรู้ที่เกี่ยวข้องเป็นทั้งความรู้ที่ชัดแจ้ง อยู่ในรูปของตัวหนังสือหรือรหัสอย่างอื่นที่เข้าใจได้ทั่วไป (Explicit knowledge) และความรู้ฝังลึกอยู่ในสมอง (Tacit knowledge) ที่อยู่ในคน ทั้งที่อยู่ในใจ (ความเชื่อ ค่านิยม) อยู่ในสมอง (เหตุผล) และอยู่ในมือ และส่วนอื่นๆ ของร่างกาย (ทักษะในการปฏิบัติ) การจัดการความรู้เป็นกิจกรรมที่คนจำนวนหนึ่งทำร่วมกันไม่ใช่กิจกรรมที่ทำโดยคนคนเดียว เนื่องจากเชื่อว่า “จัดการความรู้” จึงมีคนเข้าใจผิด เริ่มดำเนินการโดยเริ่มเข้าไปที่ความรู้ คือ เริ่มที่ความรู้ นี่คือการผิดพลาดที่พบบ่อยมาก การจัดการความรู้ที่ถูกต้องจะต้องเริ่มที่งานหรือเป้าหมายของงาน เป้าหมายของงานที่สำคัญคือการบรรลุผลสัมฤทธิ์ในการดำเนินการตามที่กำหนดไว้เรียกว่า Operation Effectiveness และนิยามผลสัมฤทธิ์ ออกเป็น 4 ส่วน คือ

(1) การสนองตอบ (Responsiveness) ซึ่งรวมทั้งการสนองตอบความต้องการของลูกค้า สนองตอบความต้องการของเจ้าของกิจการหรือผู้ถือหุ้น สนองตอบความต้องการของพนักงาน และสนองตอบความต้องการของสังคมส่วนรวม

(2) การมีนวัตกรรม (Innovation) ทั้งที่เป็นนวัตกรรมในการทำงาน และนวัตกรรมด้านผลิตภัณฑ์หรือบริการ

(3) จิตความสามารถ (Competency) ขององค์กร และของบุคลากรที่พัฒนาขึ้น ซึ่งสะท้อนสภาพการเรียนรู้ขององค์กร และ

(4) ประสิทธิภาพ (Efficiency) ซึ่งหมายถึงสัดส่วนระหว่างผลลัพธ์ กับต้นทุนที่ลงไป การทำงานที่ประสิทธิภาพสูง หมายถึง การทำงานที่ลงทุนลงแรงน้อย แต่ได้ผลมากหรือคุณภาพสูง เป้าหมายสุดท้ายของการจัดการความรู้ คือ การที่กลุ่มคนที่ดำเนินการจัดการความรู้ร่วมกัน มีชุดความรู้ของตนเอง ที่ร่วมกันสร้างเอง สำหรับใช้งานของตน คนเหล่านี้จะสร้างความรู้ขึ้นใช้เองอยู่ตลอดเวลา โดยที่การสร้างนั้นเป็นการสร้างเพียงบางส่วน เป็นการสร้างผ่านการทดลองเอาความรู้จากภายนอกมาปรับปรุงให้เหมาะต่อสภาพของตน และทดลองใช้งาน จัดการความรู้ไม่ใช่กิจกรรม

ที่ดำเนินการเฉพาะหรือเกี่ยวข้องกับเรื่องความรู้แต่เป็นกิจกรรมที่แทรก แฝงหรือในสาขาวิชาการ เรียกว่า บูรณาการอยู่กับทุกกิจกรรมของการทำงานและที่สำคัญตัวการจัดการความรู้เองก็ต้องการจัดการด้วย

2.7.1 ตั้งเป้าหมายการจัดการความรู้เพื่อพัฒนา

งาน พัฒนางาน

คน พัฒนาคน

องค์กร เป็นองค์กรการเรียนรู้

ความเป็นชุมชนในที่ทำงาน การจัดการความรู้จึงไม่ใช่เป้าหมายในตัวของมันเอง นี่คือ หลุมพรางข้อที่ 1 ของการจัดการความรู้ เมื่อไรก็ตามที่มีการเข้าใจผิด เอาการจัดการความรู้เป็น เป้าหมาย ความผิดพลาดก็เริ่มเดินเข้ามา อันตรายที่จะเกิดตามมาคือ การจัดการความรู้เทียม หรือ ปลอม เป็นการดำเนินการเพียงเพื่อให้ได้ชื่อว่ามีการจัดการความรู้ การริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้ แรงจูงใจ การริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้เป็นก้าวแรก ถ้าก้าวถูกทิศทาง ถูกวิธี ก็มีโอกาสำเร็จสูง แต่ถ้าก้าวผิด ก็จะเดินไปสู่ความล้มเหลว ตัวกำหนดที่สำคัญคือแรงจูงใจในการริเริ่มดำเนินการ จัดการความรู้

2.7.2 การจัดการความรู้ที่ดีเริ่มด้วย

สัมมาทิลุ : ใช้การจัดการความรู้เป็นเครื่องมือเพื่อบรรลุความสำเร็จและความมั่นคงในระยะยาว

การจัดทีมริเริ่มดำเนินการ

การฝึกอบรมโดยการปฏิบัติจริง และดำเนินการต่อเนื่อง

การจัดการระบบการจัดการความรู้

แรงจูงใจในการริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้ แรงจูงใจต่อการดำเนินการจัดการความรู้ คือ เป้าหมายที่งาน คน องค์กร และความเป็นชุมชนในที่ทำงานดังกล่าวแล้ว เป็นเงื่อนไขสำคัญ ใน ระดับที่เป็นหัวใจสู่ความสำเร็จในการจัดการความรู้ แรงจูงใจเทียมจะนำไปสู่การดำเนินการจัดการ ความรู้แบบเทียม และไปสู่ความล้มเหลวของการจัดการความรู้ในที่สุด แรงจูงใจเทียมต่อการ ดำเนินการจัดการความรู้ในสังคมไทย มีมากมายหลายแบบ ที่พบบ่อยที่สุด คือ ทำเพียงเพื่อให้ได้ชื่อ ว่าทำ ทำเพราะถูกบังคับตามข้อกำหนด ทำตามแฟชั่นแต่ไม่เข้าใจความหมาย และวิธีการดำเนินการ จัดการความรู้อย่างแท้จริง

2.7.3 องค์ประกอบสำคัญของการจัดการความรู้ (Knowledge process)

1. “คน” ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดเพราะเป็นแหล่งความรู้ และเป็นผู้นำความรู้ไปใช้ ให้เกิดประโยชน์

2. “เทคโนโลยี” เป็นเครื่องมือเพื่อให้คนสามารถค้นหา จัดเก็บ แลกเปลี่ยน รวมทั้งนำความรู้ไปใช้อย่างง่าย และรวดเร็วขึ้น

3. “กระบวนการความรู้” นั้น เป็นการบริหารจัดการ เพื่อนำความรู้จากแหล่งความรู้ไปให้ผู้ใช้งาน เพื่อทำให้เกิดการปรับปรุง และนวัตกรรม

2.7.4 กระบวนการจัดการความรู้

กระบวนการจัดการความรู้ (Knowledge management) เป็นกระบวนการที่จะช่วยให้เกิดพัฒนาการของความรู้ หรือการจัดการความรู้ที่จะเกิดขึ้นภายในองค์กร มีทั้งหมด 7 ขั้นตอน คือ

1. การบ่งชี้ความรู้ เป็นการพิจารณาว่าองค์กรมีวิสัยทัศน์ พันธกิจ ยุทธศาสตร์ เป้าหมายคืออะไร และเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย เราจำเป็นต้องใช้อะไร ขณะนี้เรามีความรู้อะไรบ้าง อยู่ในรูปแบบใด อยู่ที่ใคร

2. การสร้างและแสวงหาความรู้ เช่นการสร้างความรู้ใหม่ แสวงหาความรู้จากภายนอก รักษาความรู้เก่า กำจัดความรู้ที่ใช้ไม่ได้แล้ว

3. การจัดความรู้ให้เป็นระบบ เป็นการวางโครงสร้างความรู้ เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเก็บความรู้อย่างเป็นระบบในอนาคต

4. การประมวลและกลั่นกรองความรู้ เช่น ปรับปรุงรูปแบบเอกสารให้เป็นมาตรฐาน ใช้ภาษาเดียวกัน ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์

5. การเข้าถึงความรู้ เป็นการทำให้ผู้ใช้ความรู้เข้าถึงความรู้ที่ต้องการได้ง่ายและสะดวก เช่นระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ (IT) Web board บอร์ดประชาสัมพันธ์ เป็นต้น

6. การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ทำได้หลายวิธีการ โดยกรณีเป็น **Explicit Knowledge** อาจจัดทำเป็นเอกสาร ฐานความรู้ เทคโนโลยีสารสนเทศ หรือกรณีเป็น **Tacit Knowledge** จัดทำเป็นระบบ ทีมข้ามสายงาน กิจกรรมกลุ่มคุณภาพและนวัตกรรม ชุมชนแห่งการเรียนรู้ ระบบพี่เลี้ยง การสับเปลี่ยนงาน การยืมตัว เวทีแลกเปลี่ยนความรู้ เป็นต้น

7. การเรียนรู้ ควรทำให้การเรียนรู้เป็นส่วนหนึ่งของงาน เช่นเกิดระบบการเรียนรู้จากสร้างองค์ความรู้ การนำความรู้ในไปใช้ เกิดการเรียนรู้และประสบการณ์ใหม่ และหมุนเวียนต่อไปอย่างต่อเนื่อง

2.7.5 หัวใจของการจัดการความรู้

บดินทร์ วิจารณ์ (2548) กล่าวว่าหัวใจของ KM เหมือนกับลำดับขั้นความต้องการ (Hierarchy of needs) ของ McGregor ได้โดยเริ่มจากข้อสมมุติฐานแรกที่เป็นสากลที่ยอมรับทั่วไปว่าความรู้คือพลัง (DOPA KM Team)

1. Knowledge is Power: ความรู้คือพลัง

2. Successful knowledge transfer involves neither computers nor documents but rather in interactions between people. (Thomas H Davenport) : ความสำเร็จของการถ่ายทอดความรู้ ไม่ใช่อยู่ที่คอมพิวเตอร์หรือเอกสาร แต่อยู่ที่การมีปฏิสัมพันธ์ ระหว่างคนด้วยกัน

3. The great end of knowledge is not knowledge but action : จุดหมายปลายทาง สำคัญ ของความรู้มิใช่ที่ตัวความรู้ แต่อยู่ที่การนำไปปฏิบัติ

4. Now the definition of a manager is somebody who makes knowledge productive : นิยามใหม่ของผู้จัดการ คือ ผู้ซึ่งทำให้ความรู้ผลิตดอกออกผล

ความรู้ดังกล่าว พอทำให้มองเห็นหัวใจของ KM เป็นลำดับชั้นมาเริ่มแต่ข้อความแรกที่ว่า ความรู้คือพลังหรือความรู้คืออำนาจ ซึ่งเป็นข้อความที่เป็นที่ยอมรับที่เป็นสากล ทั้งภาคธุรกิจ เอกชน และภาคราชการ จากการยอมรับดังกล่าวมาสู่การเน้นที่ปฏิสัมพันธ์ของคนว่ามีความสำคัญในการ ถ่ายทอดความรู้กว่าเครื่องมือหรือเอกสารใดและมักกล่าวถึงว่า แม้ความรู้จะถูกจัดระบบและง่ายต่อ การเข้าถึงของบุคคล ต่าง ๆ ดีเพียงใดก็ตาม ถ้ามีความรู้ เกิดความรู้ขึ้นแล้ว หากไม่นำไปใช้ ประโยชน์ ก็ไม่ใช่จุดหมายปลายทางของ ความรู้และที่ชัดเจนก็คือ ประโยชน์สุดท้ายที่เน้นการนำ ความรู้ไปใช้ประโยชน์ให้เกิดมรรคผลมีคุณค่าประโยชน์เป็นรูปธรรมว่านั่นเป็นนิยามใหม่ของผู้ทำ หน้าที่เป็นผู้จัดการเลยทีเดียว ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าหัวใจของ KM อยู่ที่การนำความรู้ไปใช้ให้เกิด ประโยชน์ต่อสังคม

วิจารณ์ พานิช (2547) กล่าวไว้ว่า “นวัตกรรมการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข” โดยได้ฟังการ บรรยายของ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ดีความ “การเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข” ทำให้เกิด ความเข้าใจเรื่องการจัดการความรู้อย่างลึกซึ้งมาก การพัฒนาชุมชนต้องมี 4 องค์ประกอบ

1. ชุมชน หมายถึงการอยู่ร่วมกัน ความเป็นชุมชนมีเป้าหมายที่การอยู่ร่วมกัน
2. เป็นสุข หมายถึงความเป็นทั้งหมด ความเป็นปรกติ สมดุล บูรณาการของปัจจัยต่าง ๆ อย่างน้อย 8 ด้าน ได้แก่ ชีวิต สังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ศาสนธรรม ครอบครัว และ ชุมชน

3. การเรียนรู้ หมายถึงการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนนั้น ๆ ผ่านการปฏิบัติ
4. การสร้างเสริม หมายถึงการเข้าไปเอื้ออำนวย ส่งเสริม เสริมพลัง (empower) ไม่ใช่เข้าไป สอนหรือถ่ายทอดความรู้ ทั้ง 4 องค์ประกอบนี้ คือหัวใจของการจัดการความรู้ในทุกบริบท ไม่ใช่ แค่การจัดการความรู้ของชาวบ้านหรือของชุมชน ในเรื่องการจัดการความรู้นี้ การเรียนรู้สำคัญกว่า ตัวความรู้ เพราะถ้าไม่ระวัง ตัวความรู้จะเป็นความรู้ที่หยุดนิ่งตายตัว การเรียนรู้จะมีลักษณะ “คืน ใจได้” คือมีชีวิต เป็นพลวัต การเรียนรู้ที่ดีที่สุดคือการเรียนรู้ร่วมกัน เป็น collective learning และเป็น การเรียนรู้ร่วมกันผ่านการปฏิบัติ (interaction learning through action)

บดินทร์ วิจารณ์ (2547) กล่าวว่า “การจัดการความรู้ (KM) สิ่งสำคัญมันอยู่ที่การลงมือปฏิบัติ” ให้ได้ ใช้ภาษาเดียวกัน สื่อความหมายกันให้ได้ การเรียนรู้ของบุคคลหัวใจสำคัญอยู่ที่เราจะได้เรียนรู้จากการสอนคนอื่น (Learning from Teaching) และ สิ่งที่สำคัญของการจัดการความรู้ ก็คือ เรื่องของคน การพัฒนาคน คนพัฒนาตนเอง การวางแผนทำงาน การจัดลำดับความสำคัญ ของงาน ขององค์กร

2.7.6 เครื่องมือในการจัดการความรู้

การจัดการความรู้ประกอบด้วยกระบวนการหลัก ๆ ได้แก่ การค้นหาความรู้ การสร้างและแสวงหาความรู้ใหม่ การจัดการความรู้ให้เป็นระบบ การประมวลผลและกลั่นกรองความรู้ การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ สุดท้ายคือ การเรียนรู้ และเพื่อให้เกิดการนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อองค์กรเครื่องมือหลากหลายประเภทถูกสร้างขึ้นมานำไปใช้ในการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งอาจแบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

(1) เครื่องมือที่ช่วยในการ “เข้าถึง” ความรู้ ซึ่งเหมาะสำหรับความรู้ประเภท Explicit

(2) เครื่องมือที่ช่วยในการ “ถ่ายทอด” ความรู้ ซึ่งเหมาะสำหรับความรู้ประเภท Tacit ซึ่งต้องอาศัยการถ่ายทอด โดยปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นหลัก

ในบรรดาเครื่องมือดังกล่าวที่มีผู้นิยมใช้กันมากประเภทหนึ่งคือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้ หรือ ชุมชน นักปฏิบัติ (Community of Practice: Cop)

2.7.7 การจัดการความรู้กับองค์กรแห่งการเรียนรู้

การจัดการความรู้ เป็นเรื่องค่อนข้างใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นจากการค้นพบว่าองค์กรต้องสูญเสียความรู้ไปพร้อมๆ กับการที่บุคลากรลาออกหรือเกษียณ อายุราชการ อันส่งผลกระทบต่อ การดำเนินการขององค์กรเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นจากแนวคิดที่มุ่งพัฒนาบุคลากร ให้มีความรู้มากแต่เพียงอย่างเดียวจึงเปลี่ยนไป และมีคำถามต่อไปว่าจะทำอย่างไรให้องค์กรได้เรียนรู้ด้วย ดังนั้น การบริหารจัดการความรู้จึงสัมพันธ์กับเรื่อง องค์กรแห่งการเรียนรู้ (Learning Organization) เป็นอย่างยิ่ง หากองค์กรจะพัฒนาตนเองให้เป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ก็จำเป็นจะต้องบริหารจัดการความรู้ภายในองค์กรให้เป็นระบบเพื่อส่งเสริมให้บุคลากรเรียนรู้ได้จริงและต่อเนื่อง หากองค์กรใดมีการจัดการความรู้โดยไม่มีโครงสร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นภายในองค์กร ก็นับเป็นการลงทุนที่สูญเปล่าได้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม การบริหารจัดการความรู้ มีความซับซ้อนมากกว่าการพัฒนาบุคลากรด้วยการฝึกอบรม เพราะเป็นกระบวนการที่ต้องดำเนินการต่อภายหลังจากที่บุคลากรมีความรู้ความชำนาญแล้ว องค์กรจะทำอย่างไรให้บุคลากรเหล่านั้นยินดีถ่ายทอด และแลกเปลี่ยนความรู้กับผู้อื่น และในขั้นตอนสุดท้าย องค์กรจะต้องหาเทคนิคการจับเก็บความรู้เฉพาะไว้กับองค์กรอย่างมีระบบเพื่อที่จะนำออกมาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

CoP (Community of Practice)

ชุมชนนักปฏิบัติ คือ อะไร คือ ชุมชนที่มีการรวมตัวกัน หรือเชื่อมโยงกันอย่างไม่เป็นทางการ โดยมีลักษณะดังนี้

- ประสบปัญหาลักษณะเดียวกัน
- มีความสนใจในเรื่องเดียวกัน ต้องการแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากกันและกัน
- มีเป้าหมายร่วมกัน มีความมุ่งมั่นร่วมกัน ที่จะพัฒนาวิธีการทำงานได้ดีขึ้น
- วิธีปฏิบัติคล้ายกัน ใช้เครื่องมือ และภาษาเดียวกัน
- มีความเชื่อ และยึดถือคุณค่าเดียวกัน
- มีบทบาทในการสร้าง และใช้ความรู้
- มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากกันและกัน อาจจะพบกันด้วยตัวจริง หรือผ่านเทคโนโลยี
- มีช่องทางเพื่อการไหลเวียนของความรู้ ทำให้ความรู้เข้าไปถึงผู้ที่ต้องการใช้ได้ง่าย
- มีความร่วมมือช่วยเหลือ เพื่อพัฒนาและเรียนรู้จากสมาชิกด้วยตนเอง
- มีปฏิสัมพันธ์ต่อเนื่อง มีวิธีการเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งให้แก่สายในทางสังคม

ทำให้เพิ่มพูนความรู้ที่ลึกซึ้งขึ้นเรื่อยๆ ในระดับที่ง่ายที่สุด ชุมชนนักปฏิบัติ คือ คนกลุ่มเล็กๆ ซึ่งทำงานด้วยกันมาระยะหนึ่ง มีเป้าหมายร่วมกัน และต้องการที่จะแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์จากการทำงาน กลุ่มดังกล่าวมักจะไม่ได้เกิดจากการจัดตั้งโดยองค์กร เป็นกลุ่มที่เกิดจากความต้องการทางสังคม และความพยายามที่จะทำให้บรรลุผลสำเร็จ เป็นกลุ่มที่ไม่มีอำนาจ ไม่มีการกำหนดไว้ในแผนภูมิโครงสร้างองค์กร และอาจจะมีเป้าหมายที่ขัดแย้งกับผู้นำองค์กร ในหนึ่งองค์กรอาจจะมีชุมชนนักปฏิบัติจำนวนมาก และคนคนหนึ่งจะเป็นสมาชิกในหลายชุมชน ชุมชนนักปฏิบัติมีความสำคัญอย่างไร เครือข่ายความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ เกิดจากความใกล้ชิด ความพอใจ และพื้นฐานที่ใกล้เคียงกัน ลักษณะที่ไม่เป็นทางการจะเอื้อต่อการเรียนรู้ และการสร้างความรู้ใหม่ๆ มากกว่าโครงสร้างที่เป็นทางการ คำว่า ปฏิบัติ หรือ Practice ใน Cop นี้จุดเน้นที่ การเรียนรู้ ซึ่งได้รับการทำงาน เป็นหลัก เป็นแง่มุมเชิงปฏิบัติ ปัญหาประจำวัน เครื่องมือใหม่ๆ พัฒนาการในเรื่องงาน วิธีการทำงานที่ได้ผล และไม่ได้ผล การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ทำให้เกิดการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนความรู้ฝังลึก สร้างความรู้ และความเข้าใจได้มากกว่าการเรียนรู้จากหนังสือ หรือการฝึกอบรมตามปกติ เครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งมีสมาชิกจากต่างหน่วยงาน ช่วยให้องค์กรประสบความสำเร็จได้ดีกว่า การสื่อสารตามโครงสร้างที่เป็นทางการ ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับชุมชนนักปฏิบัติ

แนวคิด

- CoP เป็นกลไกของการไขว่คว้าหาความรู้เข้าหาตัว มากกว่าการรวบรวมความรู้ เพื่อส่งมอบให้ผู้อื่น
- CoP เป็นเรื่องของการเรียนรู้ เพื่อเป็นคนที่เก่งขึ้น มิใช่แค่เรียนรู้ว่า จะทำงานอย่างไร หรือเรียนรู้แต่เรื่องที่เป็นนามธรรม
- การเป็นสมาชิกของ CoP คือ มีส่วนร่วมในชุมชนนั้น อย่างมีความหมาย
- CoP ควรเชื่อมโยงกับเป้าหมายหลักขององค์กร

แนวคิดของการปฏิบัติในชุมชนนักปฏิบัติ หรือ P ใน CoP หมายถึง การกระทำในบริบทเฉพาะ สิ่งที่มีผลต่อการปฏิบัติ และเป็นผลจากการเรียนรู้ ได้แก่ สิ่งที่ปรากฏชัดแจ้ง เครื่องมือ เอกสาร ภาพลักษณ์ สัญลักษณ์ บทบาทที่ชัดเจน เกณฑ์ที่กำหนดไว้ กฎข้อบังคับ สัญญา สิ่งที่ไม่ปรากฏชัดแจ้ง: ความสัมพันธ์ กฎเกณฑ์ในใจ ความหยิ่งรู้ การรับรู้ ความอ่อนไหว ความเข้าใจ สมมติฐาน มุมมองซึ่งเป็นที่ยอมรับทั่วไป

การปฏิบัติมิใช่สิ่งตายตัว ที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ขณะเดียวกันก็ไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ง่าย ๆ ด้วยคำสั่ง หรือกฎระเบียบ

มีคนอื่นในองค์กร ซึ่งมีประสบการณ์ที่จะเป็นประโยชน์กับเรา พวกเขาเต็มใจที่จะแบ่งปันประสบการณ์นั้น ให้ผู้อื่น และเราเต็มใจที่จะช่วยพวกเขา เราสามารถค้นหาพวกเขาได้พบแม้จะไม่รู้จักพวกเขา ธรรมชาติของ CoP

องค์กรประกอบไปด้วย CoP จำนวนมากทับซ้อนกันอยู่ คู่ขนานไปกับโครงสร้างที่เป็นทางการขององค์กร

รอบชีวิตของ CoP ไม่มีความชัดเจนว่า เริ่มต้นเมื่อไร สิ้นสุดเมื่อไร ขึ้นกับความพร้อม และโอกาสเหมาะ สำหรับการเรียนรู้

ประเด็นที่ CoP ให้ความสนใจจะเปลี่ยนไปตามความต้องการและความสนใจของสมาชิกการสนับสนุน CoP

ปฏิบัติต่อ CoP เสมือนทรัพย์สินขององค์กร ให้การสนับสนุนทรัพยากร และข้อมูลข่าวสาร ดูแลเป้าหมายให้สอดคล้องกับองค์กร

ส่งเสริมการสร้าง CoP ด้วยการยอมรับผลงานที่เกิดขึ้น จากกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ และดึงชุมชนเข้ามาร่วมกันทำงาน ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นอีก

มองว่า องค์กรเป็นที่รวมของชุมชน ที่เชื่อมต่อกัน ส่งเสริมให้มีจุดยืนที่เหมาะสม และมีส่วนต่อความสำเร็จขององค์กร

ส่งเสริมให้ CoP เรียนรู้จากภายในกลุ่ม และจากกลุ่มอื่นๆ

ดูแล้ว กลไกขององค์กรมีส่วนในการสนับสนุน CoP ส่งเสริมการเรียนรู้ทุกรูปแบบ และเชื่อมต่อทั่วทั้งองค์กร มุมมองต่อการเรียนรู้ การเรียนรู้ เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติ แต่เรายังจะมองไม่เห็นว่าการเรียนรู้ดีขึ้น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ไม่ได้เกิดจากการดูเอกสาร ของคนอื่น แต่เกิดจากการทำความเข้าใจ ใน ธรรมชาติ หรือวิถีคิดของคนอื่น

เทคโนโลยีสารสนเทศ ช่วยให้เราแลกเปลี่ยนความเข้าใจ และความคิดกันได้กว้างขวางขึ้น แต่ หัวใจของการแลกเปลี่ยน คือ ความสนใจร่วมกัน ใส่ใจความคิดของกันและกัน และสร้างชุมชนซึ่ง เชื่อใจกัน การหาโอกาสเรียนรู้

ถ้ามีปัญหาเกี่ยวกับการเรียนรู้ ให้มองหาแบบแผน สาเหตุของการมีส่วนร่วม และการแยกตัว ของสมาชิก

เมื่อมีการนำความรู้ไปใช้ในบริบทอื่น หรือมีการส่งผ่านข้อมูลข่าวสารไปยังอีกหน่วยงานหนึ่ง ให้ติดตามเรียนรู้การปรับเปลี่ยน ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน และการแปลความหมายใหม่ รับรู้การเกิดขึ้นของวิธีปฏิบัติใหม่ๆ ในที่ไกลหูไกลตา

การเรียนรู้ที่ชายขอบของ CoP ก็มีความสำคัญ ได้แก่ การดึงคู่สมาชิกใหม่ การตอบสนองถึง กระตุ้นจากภายนอก การมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ ข้อควรระวัง

ความพยายามที่จะเปลี่ยนความรู้ที่ฝังลึก มาเข้าใจในลักษณะของเอกสาร อาจจะทำให้เกิด ผลเสียมากกว่าผลดี เกิดเป็นขยะของข้อมูลข่าวสาร ที่ไม่คนใช้ สุดท้ายคนก็ยังคงต้องการความ ช่วยเหลือ ในเรื่องประสบการณ์ จากเพื่อนร่วมงาน

ให้มีการเรียนรู้ใกล้ชิดกับการปฏิบัติให้มากที่สุด อย่าด่วนหลวมตัวที่จะสกัดความรู้ความรู้ออกจาก CoP หรือเปลี่ยนความรู้จาก CoP ไปเป็นหลักสูตรเพื่อการฝึกอบรม

แนวคิดปัจจุบัน เปลี่ยนจากการเก็บเกี่ยวความรู้ ไปสู่การเชื่อมต่อระหว่างบุคคล อย่าสร้าง ห้องสมุดที่เต็มไปด้วยเอกสาร ให้สร้างบัตรรายชื่อบุคคล (card catalog) เพื่อช่วยในการเชื่อมต่อ ระหว่างบุคคลต่อบุคคล ปัจจัยสู่ความสำเร็จ กลุ่มที่ไม่เป็นทางการเป็นสิ่งที่เกิดโดยธรรมชาติอยู่แล้ว ในองค์กร มีลักษณะของสิ่งมีชีวิต เติบโตขึ้นเมื่อเป็นที่ประสงค์ของสมาชิก การที่จะให้มีคุณค่าต่อ องค์กร จะต้องได้รับการเพาะบ่ม ดูแลด้วยความระมัดระวัง การสนับสนุนมาเกินไป อาจจะทำให้ไม่ เป็นที่สนใจจากสมาชิก การปล่อยปละละเลย ก็อาจจะทำให้แคะแกระเห็นเหี่ยวเฉา ความท้าทายนี้ แตกต่างจากปัจจัยต่างๆ ที่ผู้นำองค์กรเคยประสบ ความท้าทายสำหรับ CoP ปัญหาสำคัญของชุมชน ที่กำลังเติบโต คือ การที่สมาชิกสูญเสียความสนใจ และปล่อยให้ผู้ประสานงานรับผิดชอบไปคน เดียว เมื่อผู้ประสานงานหันไปทำงานอื่น ชุมชนก็ล่มสลาย ปัญหาสำคัญของชุมชนที่ประสบ

ความสำเร็จ คือ การที่สนใจอยู่แต่ความสำเร็จของตนเอง ข้อเสนอแนะต่อไปนี้จะช่วยรักษาพลังของชุมชน ให้เกิดความต่อเนื่อง นำสมาชิกใหม่เข้าร่วม และมุ่งไปที่ประเด็นที่แหลมคม เชิญผู้นำทางความคิด ซึ่งเป็นที่ยอมรับเข้าร่วมแต่เริ่มแรก เพื่อสร้างพลังให้แก่ชุมชน จัดให้มีเวทีพบปะกันเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเพื่อสร้างความตื่นตัวความไว้นื้อเชื่อใจความรู้สึกร่วม ส่งเสริมการติดต่อระหว่างสมาชิกของชุมชน

จัดตั้งกลุ่มแกนที่แข็งขัน ไม่จำเป็นว่าสมาชิกทุกคนจะมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมกัน สนับสนุนกลุ่มแกนด้วยการให้เป็นที่รับรู้ของชุมชนและไม่รบกวนเวลาเพิ่มมากขึ้นเป็นพิเศษ ความท้าทายด้านเทคนิค ทำให้การติดต่อ การให้ข้อมูล และการเข้าถึงชุมชนเป็นเรื่องง่าย เช่น การใช้ Software computer ที่ใช้ง่าย และคุ้นเคย ความท้าทายสำหรับสมาชิก สิ่งที่มีคุณค่ามากของชุมชน คือ การร่วมกันแก้ปัญหา แต่การอภิปรายปัญหาอย่างเปิดอก ในขณะที่ความคิดยังไม่สุกงอมดี หรือคิดดั่งๆ ในที่ประชุมเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมชาติของเรา ความท้าทายของสมาชิกที่สำคัญ คือ การพูดถึงปัญหาของตนเอง ต่อหน้าผู้คนจำนวนมากที่เราไม่รู้จัก

สร้างเวทีเสวนาในประเด็นที่เฉียบคม ให้สมาชิกอาวุโสซึ่งคนยอมรับ เป็นผู้ขอความช่วยเหลือ และหาผู้ที่มีถิ่นไปร่วมอยู่ในเวที ผู้ประสานงานช่วยกระตุ้นให้อธิบายหลักคิดของข้อเสนอ เพื่อให้สมาชิกอภิปรายไปที่สมมติฐาน ที่ใช้และเลือก การสร้างความไว้นื้อเชื่อใจในกลุ่มขนาดเล็ก 2-3 คน อาจใช้เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการสร้างชุมชนได้

DOPA KM Team (2547) กล่าวไว้ว่า Cop เป็นกลุ่มคนที่มารวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการ มีวัตถุประสงค์เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสร้างองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อช่วยให้การทำงานมีประสิทธิภาพที่ดีขึ้นส่วนใหญ่การรวมตัวกันในลักษณะนี้มักจะมีมาจากคนที่อยู่ในกลุ่มงานเดียวกันหรือมีความสนใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งร่วมกัน ซึ่งความไว้วางใจและความเชื่อมั่นในการแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกันจะเป็นสิ่งที่สำคัญ

Cop จะมีความแตกต่างจากการที่บุคคลมารวมกลุ่มกันเป็นทีม ปฏิบัติงานปกติทั่วไป ตรงที่ Cop เป็นการรวมตัวกันอย่างสมัครใจ เป็นการเชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกัน โดยกิจกรรมทางสังคม ไม่ได้มีการมอบหมายสั่งการเป็นการเฉพาะและจะเลือกทำในหัวข้อหรือเรื่องที่สนใจร่วมกัน ความรู้ที่ได้จากการแลกเปลี่ยนในกลุ่ม Cop จะพัฒนาเป็นองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการทำงานของบุคคลและองค์กรต่อไป และจากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายในกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการในท่ามกลางบรรยากาศแบบสบาย ๆ ประกอบกับการใช้เทคนิคที่เรียกว่าสนทนาสนทนา (Dialogue) ซึ่งเป็นการสนทนาที่เคารพความคิดเห็นของผู้พูด ให้เกียรติกัน ให้โอกาสกัน และไม่พยายามขัดขวางความคิดใคร กับรับฟังผู้อื่นพูดอย่างตั้งใจ (Deep Listening)

2.8 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง การแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรชุมชนของกลุ่มอนุรักษ์ป่าเวียงดิ่งเพื่อการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรในชุมชน ได้มีการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อเป็นกรอบประเด็นในการศึกษา ซึ่งมีงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

ชูเกียรติ ลิสุวรรณ (2535) ในรายงานการวิจัยคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พบว่า ระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่นชนบทภาคเหนือ ที่มีมาแต่เดิมเป็นระบบการถ่ายทอดความรู้ที่สืบทอดกันมา ทรัพยากรที่ใช้ในการจัดการศึกษาเป็นทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น เหตุผลทางด้านทรัพยากรและสภาพการดำรงชีวิตในท้องถิ่นเป็นแรงจูงใจที่สำคัญในการเลือกเรียนวิชาของคนท้องถิ่น ความสำเร็จของบรรพบุรุษที่ผ่านมาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การถ่ายทอดความรู้ในครอบครัว มีการสืบทอดกันมา ปัจจัยหรือข้อจำกัดด้านการคมนาคมติดต่อของท้องถิ่นสมัยนั้นเป็นสาเหตุที่ประชาชนเลือกใช้วิชาการเรียนรู้ในชุมชนแทนการส่งลูกหลานไปเรียนพื้นที่ไกลๆ โดยระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่น เริ่มจากการถ่ายทอดความรู้ภายในครอบครัว อาศัยสื่อต่าง ๆ ที่สามารถแสวงหาได้ในท้องถิ่นเป็นสื่อการสอน กระบวนการถ่ายทอดความรู้ใช้วิธีสอนและปฏิบัติจริงไปพร้อมกัน ผู้สอนคือผู้ใหญ่ในครัวเรือนที่มีประสบการณ์ในเนื้อหาวิชาที่ต้องการถ่ายทอด ผู้เรียนคือลูกหลานหรือเครือญาติที่ต้องการ ได้รับความสำเร็จในอาชีพของบรรพบุรุษ การถ่ายทอดความรู้ในครอบครัวนี้เกิดขึ้นตลอดเวลา ผู้เรียนเมื่อชำนาญแล้วจะกลายเป็นผู้สอนคนในรุ่นหลัง ๆ

นอกจากครอบครัว สถาบันการถ่ายทอดความรู้ได้แก่ วัด ปัจจัยที่อาจก่อให้เกิดการเรียนรู้โดยวิธีการถ่ายทอดความรู้ในวัดที่เด่นชัดที่สุด คือ การบวช เหตุผลอาจเนื่องจากขาดแคลนสถานศึกษา ฐานะยากจน ต้องการทดแทนพระคุณบิดามารดา หนีการเกณฑ์ทหาร การคมนาคมไม่สะดวก ระบบการเรียนรู้ในระยะต่อมา เมื่อมีการพัฒนาทางการคมนาคม ศูนย์กลางการเรียนรู้เปลี่ยนจากวัดไปเป็นโรงเรียน ที่อ่านหนังสือพิมพ์ และเสียงตามสายประจำหมู่บ้าน ตลอดจนสถานที่ที่คนจำนวนมากสามารถพบปะแลกเปลี่ยนความรู้กันได้ตามอรัยาศัย เช่น ร้านอาหาร ร้านขายของชำในหมู่บ้าน รวมทั้งภายในบ้านของชาวบ้านในชุมชนบางคนเพื่อตอบสนองความสนใจด้วยสาเหตุที่แตกต่างกันเช่น ต้องการที่จะติดต่อกับภายนอกต้องการเปลี่ยนอาชีพ สนใจในอาชีพอื่น ฯลฯ โดยมีสิ่งที่มีต่อการเรียนรู้จำพวกวิทยุ โทรทัศน์และสิ่งตีพิมพ์ กระตุ้นให้มีความต้องการเรียนรู้ ความรู้และเรื่องราวใหม่ ๆ ต่อไปอีก

ศุลวัตร พานิชเจริญ (2536) ในงานวิจัยเรื่อง การขัดเกลาทางสังคมในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขาเผ่าปกเกอญอ พบว่าในชุมชนกระเหรี่ยงมีวิถีชีวิตและการผลิต

แบบยังชีพ มีระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติคน น้ำ ป่า สามารถจำแนกออกได้เป็น 4 ระดับ คือ 1) ระดับจิตวิญญาณ 2) ระดับชุมชน 3) ระดับเครือญาติ และ 4) ระดับครัวเรือน ความเชื่อได้ถูกปลูกฝังลงในจิตวิญญาณของสมาชิกภายในชุมชนและมีการสืบทอดกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน โดยมีแบบแผนของการเรียนรู้ที่แตกต่างไปจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ การเรียนรู้ของคนในชุมชนจะเกิดประสบการณ์ส่วนบุคคล ผ่านการปฏิบัติแบบลองผิดลองถูก และนำมาแลกเปลี่ยนกันในระหว่างกลุ่มหรือชุมชนเพื่อสรุปเป็นบทเรียนและถ่ายทอดไปยังคนรุ่นหลังต่อไป สำหรับกระบวนการกล่อมเกล่าในชุมชนที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สารสำคัญอยู่ที่การให้ความสำคัญต่อคุณค่าของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของชีวิตและยังพบว่าในกระบวนการกล่อมเกล่าของชุมชนมีวิธีการในการถ่ายทอดความรู้ที่แตกต่างกันในแต่ละระดับ

วรพจน์ พุ่มตระกูล (2541) วิจัยเรื่องการจัดการองค์ความรู้ของชุมชนในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า องค์ความรู้ของชุมชนเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์เกี่ยวกับธรรมชาติ องค์ความรู้นี้อาจอยู่ในรูปของพิธีกรรม วิธีการในการปฏิบัติหรือความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติในลักษณะที่เป็นองค์รวม อาจจะเป็นระบบคิดวิเคราะห์ เทคนิคปฏิบัติหรือระบบคุณค่าที่เกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์ด้วยกันและมนุษย์กับธรรมชาติ จนกลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ส่วนกระบวนการจัดการองค์ความรู้ของชุมชนมีการจัดรูปองค์กรทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ 2 ระดับ คือ 1) การจัดการองค์กรในระดับชุมชนมีลักษณะเป็นองค์กรเครือญาติ กลุ่ม ที่ดำเนินกิจกรรมแก้ไขปัญหาาร่วมกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ 2) จัดองค์กรระหว่างชุมชนในลักษณะเครือข่าย เป็นการส่งตัวแทนกลุ่มเข้าร่วมเป็นกรรมการดำเนินงาน ทำหน้าที่ในการกำหนดเป้าหมายการดำเนินงานโดยคำนึงถึงประเด็นปัญหาาร่วมเป็นหลัก

การถ่ายทอดองค์ความรู้ของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมี 2 ระดับ คือ ครอบครัวและระดับชุมชน ในระดับครอบครัวจะเกิดขึ้นตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตจากการลงมือปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันจากการสังเกตการณ์สิ่งแวดล้อม และระดับชุมชนโดยชุมชนจะถ่ายทอดองค์ความรู้ผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ กฎเกณฑ์ที่ควบคุม โดยองค์กรชุมชนเพื่อสืบสานชีวิตและวัฒนธรรมชุมชน ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางธรรมชาติและผู้นำทางศาสนา คือ ผู้ที่จะเชื่อมโยงระบบคุณค่า ความเชื่อระหว่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติกับมนุษย์ มาสู่รูปธรรมของการจัดการและการปฏิบัติตามข้อห้ามหรือจารีตของชุมชนเพื่อการควบคุมและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิและหน้าที่ของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นของชุมชนกระทำร่วมกันผ่านวิธีการผลิตและกฎเกณฑ์ที่ชุมชนบัญญัติและบังคับใช้กันเอง รูปแบบของการจัดการเพื่อมุ่งตอบสนองชุมชนภายใต้ความเชื่อทางจารีตและวิธีการผลิตทางการเกษตร

สหทัยา วิเศษ (2540) ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำศึกษา เฉพาะกรณี กลุ่มอัครศรีถ้อย ตำบลศรีถ้อย อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา พบว่า กลุ่มอัครศรีถ้อยมีการพัฒนาการมาจากการร่วมกันคัดค้านการสัมปทานทำให้การประสบกับปัญหาภัยแล้งที่เกิดขึ้นจากการตัดไม้ทำลายป่าจึงเกิดกิจกรรมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่ามีทั้งกิจกรรมที่เกิดจากความรู้ ประสบการณ์ และกิจกรรมที่เกิดจากการประยุกต์ ประเพณีทางพุทธศาสนา โดยมีแนวคิดในการอนุรักษ์ คือ การให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการรักษาป่า โดยใช้กิจกรรมที่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรมและระบบนิเวศของชุมชนเป็นวิธีการกระตุ้นหรือชี้แนะให้ชาวบ้านตระหนักในความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติ จากการทำกิจกรรมให้ป่าฟื้นตัวมีความอุดมสมบูรณ์และยังกระตุ้นจิตสำนึกของชาวบ้านให้เกิดความตระหนักในการที่จะช่วยกันรักษาป่าอีกด้วย

ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2538) ได้ศึกษาการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและพบว่าระบบนิเวศ เพื่อปัญหาภัยแล้งของประเทศไทย ภาคเหนือของประเทศไทย จากการศึกษาพบว่าในความคิดของชาวบ้านระบบนิเวศป่าประกอบด้วยสิ่งมีชีวิต เช่น ดิน น้ำ อุนหภูมิ แร่ธาตุ ผืน เป็นต้น และสิ่งมีชีวิต ได้แก่ พืช และมนุษย์นอกจากนี้ระบบนิเวศป่ายังประกอบด้วย ผีตาง เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านใช้ระบบการผลิตและการดำรงชีวิตแบบพึ่งพาป่า โดยยึดหลักการอนุรักษ์ การพึ่งพาอาศัย การเคารพ การนับถือ ความกลัว และการสำนึกบุญคุณ ระบบนิเวศป่าในการผลิตเพื่อยังชีพ จึงดำรงอยู่ได้ แต่ได้เริ่มมีการสูญสลาย เมื่อมีการพัฒนาพื้นฐานปัจจัยการผลิต และระบบการผลิต และระบบการผลิตเพื่อขยายเข้าสู่หมู่บ้านภาคเหนือ เมื่อประมาณ 4 ทศวรรษที่แล้วมาแล้ว ในท่ามกลางการขยายตัวของความเจริญในรูปแบบใหม่ ชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ยังคงรักษาระบบนิเวศป่าไว้โดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับการใช้แนวคิดคำสอนเชิงวรรณกรรมมุขปาฐะกล่อมเกลาลและการให้การศึกษาแก่ผู้เยาว์มากกว่าชาวบ้านกลุ่มอื่น

พิธีกรรมเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ระบบนิเวศป่า ได้แก่ การนับถือผี การผูกสายสะดือทารกไว้ที่ต้นไม้ ระบบเหมืองฝาย การประปาภูเขา การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การปลูกป่า การทำไร่มุมนเวียนและการสร้างแนวป้องกันไฟ ในพิธีกรรมดังกล่าวแล้วเป็นการปฏิบัติที่แสดงถึงความเคารพ ความกตัญญู ความกลัว ความอ่อนน้อม การเอื้อเฟื้อเผื่อระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

ประเสริฐ ตระการศุภการ (2540) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการสืบทอดภูมิปัญญาในการทำไร่มุมนเวียนของชุมชนเผ่ากะเหรี่ยง ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า รูปแบบการสืบทอดของชุมชนมีทั้งรูปแบบดั้งเดิม มี 2 ระดับ คือ

1. ระดับครอบครัวและเครือญาติโดยผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวันและพิธีกรรม

2. ระดับชุมชนโดยสืบทอดผ่านกิจกรรมต่างๆในรอบปีการผลิตและวงจรชีวิตของคนในชุมชนและพิธีกรรมในระดับชุมชน

การสืบทอดภูมิปัญญาของชุมชนกะเหรี่ยงมีรูปแบบการสืบทอดแบบดั้งเดิมตามประเพณีและการสืบทอดผ่านกระบวนการพัฒนาการสืบทอดภูมิปัญญาแบบดั้งเดิมผ่านการใช้ชีวิตประจำวัน การผลิตในรอบปี และรอบชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย เช่น พ่อ แม่ สั่งสอนลูกหลานเวลากินข้าวรอบขันโตก เล่านิทานก่อนนอน ติดตามเวลาพ่อแม่ไปทำงาน การสั่งสอนให้ลูกแบ่งปันของกินของใช้ ให้เพื่อนบ้าน การรับแขกนอกชุมชน การเล่านิทาน เทศกาลกินข้าวของชุมชนเผ่าและเทศกาลปาเขา ลัตว์ในเทศกาลเก็บเกี่ยวข้าว เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสืบทอดภูมิปัญญาผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ มากมายในระดับครอบครัว เครื่องูติและชุมชน คือพิธีมัดมือปีใหม่มัดมือกลางปีการผลิตและพิธีขอขมาและขอความร่วมมือ พิธีเหล่านี้ช่วยจัดระบบชุมชนให้เข้มแข็ง

สุรพงศ์ ฉวีภักดิ์ (2541) ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในท้องที่อำเภอท่าวัง จังหวัดลำปางพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่มีการใช้ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ เพราะชาวบ้านมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ผูกพันอยู่กับป่า ซึ่งมีการเรียนรู้มีการสั่งสมประสบการณ์ และมีการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้แต่เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบพิธีกรรมทางด้านการเกษตรและไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของตนเองทำให้ต้องอาศัยและทำกินในเขตพื้นที่ป่าไม้ โดยส่วนใหญ่จะทำไร่หมุนเวียน การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรจะใช้วิธีการขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่ป่าไม้ ดังนั้นพื้นที่ป่าไม้จึงถูกบุกรุกทำลายเพิ่มมากขึ้น

การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการนำเอาความรู้ประสบการณ์ ที่ได้สะสมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อนำเอาความรู้ ไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของชุมชน เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ในการถ่ายทอดและสามารถนำมาใช้ในการแก้ปัญหา การแสวงหาทางออกให้กับชีวิต แสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่มีความสัมพันธ์ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี การทำมาหากิน วิถีชีวิต ความเชื่อ ดังนั้นการใช้ทรัพยากรป่าจึงต้องใช้ภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอดมาใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน และสามารถบริหารจัดการปรับแต่ง ใช้ประโยชน์และพัฒนาทรัพยากรในระบบนิเวศได้อย่างยั่งยืน

2.9 กรอบแนวคิดในงานวิจัย

